

A KÖZÉPKORI ORGANIKUS VILÁGKÉP VÁLTOZÁSAI – NÉHÁNY MEGJEGYZÉS

GÉCZI JÁNOS

Az európai oktatásban résztvevők többsége – akár tanár, akár tantervszerző, akár oktatáspolitikus – azzal büszkélkedik, hogy a tantárgyukban vagy tudományt tanítanak, vagy a tudománynak azt a részét, amelyet egy-egy adott környezetben taníthatónak találunk. A tankönyvek, s ez szomorú, legtöbbször csupán tényeket közvetítenek, még ha e tények valamilyen rendszert is képeznek, s mindezt úgy kell elsajátítani a tanulónak, mint-ha katekizmust bifláznának.

Egy tudományosnak (vagy természetinek vagy csupán tudományosnak) mondott világkép alapelemeit magoltatjuk be a tanulókkal, s e memóriagyakorlathoz nyújtanak segítséget az illusztrációk. Ugyanakkor a tudományt, amelynek nevében efféle szörnyűségekre kényszerítjük a tanítványainkat, retorikai módszerekkel tanítjuk (hiszen nem azt a nyelvet tanítjuk meg, amellyel a tapasztalat leírható, hogy egy-egy elméletet megismerjünk), s valójában hit kérdésévé tesszük az állításait – miközben azt magyarázzuk, hogy mindaz, amit tanítunk, az csakis a tudományból származik. Hogy ez nem így van, azt az európai gondolkodás történetéből származó példákkal kívánom bemutatni.

Bevezetés

A paradicsommadarat – a mintegy százhusz madárfaj egyik fajának egyedet – először CARDANO írta le 1550-ben: egy Európába került preparátum alapján. Nagy jelentőségű ez az esemény: az elsők között jellemeztek ekkor olyan élőlényt, amelyhez még nem társulhattak tradicionális ismeretek, így azok a leírás folyamatára nem hathattak torzítoán. Így esszenciálisan megmutatkozhatott a korszak természetbölcseleinek és természetvizsgálóinak naturalista szemlélete és tudása.

CARDANO a kérdéses paradicsommadár habitusát a körülményekhez képest szakszerűen adta meg: leírása saját tapasztalatokon és ellenőrizhető következtetéseken alapult, amelyhez támpontot adott a szerző rendszerezettnek tekinthető – megfelelő, korszerű – biológiai műveltsége. Ez lett annak alapja, hogy a későbbi korok szöveges leírásai és képi ábrázolásai szerint a madár legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy nincs lába.¹ S – értelmezési toposzként – hogy e madár sohasem száll le, nincs szüksége pihenésre. CONRAD GESNER², a svájci természetbúvár nyolc évvel később már arról értekezik, s két hipotézise is van, hogy a láb nélküli, és fészekrakásra képtelen madár miként költi ki tojásait – miközben repül. JOHANNES SAMBUCUS³ aztán 1564-ben (verses formában) szimbolikusan értelmezi e lényt: a folytonosan repülő madarat a nyugtalanság jelképévé

¹ BREHM, A. E. (1960.) 435.

² GESNER, CONRAD: *Historia Animalium lib. III. qui est de avium natura*. Zurich 1558.

³ SAMBUCUS, JOHANNES: *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis*. Antwerp 1564.

teszi. A korszakra jellemző emblematikus alkotások ezt a nézetet alakították tovább: a madár a független és vágyai, reményteljes jövője felé kitérően szárnyaló ember jelképévé válik.⁴

Mellékesen, a paradicsommadár szöveges és képi megjelenítése további vizsgálatra is érdemes: ennek meglepetései rávilágíthatnak a tudományosság és a köznapiság, a profanitás és a szakralitás, a megismerés, a természettudományos módszerek, a tudomány és a taníthatósága, a tudomány és a belőle képzett tantárgy, a tantárgy szöveges és képi (s általában: vizuális) ábrázolhatóságának problémáira. S madarunk példa arra is, miként keverednek különállókbból egygyé az empirizmusra épülő természettudományos leírások, az azokból következő jelentések és új ismeretek a szimbolikus magyarázatokkal, azaz a természet potenciális jelentésével.

Másféle tanulságokkal szolgál DÜRER 1515-ben készült metszete⁵. Egy indiai orrszarvú 1513-ban Portugáliába került, ott rajzot készítettek róla, amelynek alapján DÜRER elkészítette híres képét. Mivel ő sosem látott orrszarvút, se élve, se holtan, ámbár arányaiban az eredeti rajz útmutatása alapján valóban a nagytestű növényevőt mintázta meg, de részleteiben leginkább egy csont- vagy bőrpáncélos monstrumot vésett ki. Az állat orrának a hegyére szabályszerű szarvat illesztett, de a tarkója aljára is odarakott egy nyúlványt. Ilyen nyúlványuk pedig nem volt az orrszarvúaknak, se annak a fajnak, amely a pofáján néha kettő, se annak, amely mindig egy szarvat viselt.

E korban sokan úgy vélték, az orrszarvúban megtalálták a legendás unikornist. Ama mitológiai állatot, amelyet az *Énekek éneke* által meghatározott szerkezetű hortus conclususban, a szüzességjegyek között várakozó Máriához, kürtszóval terel be Gábiel arkangyal, miként az számos késő gót és reneszánsz falikárpiton, illetve festményen ellenőrizhető. Ez az elkerített kert, s ami benne lezajlik, természetesen szimbolikus programnak van alárendelve, s így ábrázolása is annak megfelelő. A világegyetemet, annak szerkezetét, felépülését és harmóniáját mutatta ez a kert, a maga természetiségével és metaforikus jelentésségével együttesen. Ahol például a „kertbeli szökökut”-at, az „élő vizek forrása”-t mind-mind tisztaságjelvénynek értjük, vagy például Máriában, az istenanya naturalisztikus bemutatása ellenére, magát az Egyházat láthatjuk, aki Krisztusnak, völegényének érintetlen jegyese, így méltán beteretelhető hozzá a szüzességet jelképező egyszarvú.

Az egyszarvúról tudósító szövegek kiindulópontja az i. e. 4. században élt KTÉSZIASZ, görög történetíró ábrázolása pedig a patrisztika korszakából való Physiologusból származik. Az egyszarvú homlokából, amely a szellem helye, növekedő szarv szexuális szimbólum, spiritualizálódva pedig az erő és a tisztaság jelképe. Az állat képe szerepel GESNER 1551-es *Historia animalium*ában: hagyományosan lóhoz hasonlítható, amelynek homlokából hosszú, csavart, narvallszerű szarv tör elő. Nos, az orrszarvúban ezt az egyszarvút vélték megtalálni, ami természetesnek is látszik, elvégre a szimbólumok világa és az élővilág egymásnak megfeleltethető. Mindennek a felfedezésnek az orrszarvúak látták kárát: tömegével ölték meg őket, s készítettek lereszelt szarvából aphrodiziákumot s mindenféle gyógyszer.

⁴ HARMS, W. (1985.)

⁵ GÉCZI, J. (1996.) 43-46.

Az egyszarvú és az orrszarvú közeliségére vagy nagyfokú hasonlatosságára utal például az 1702-ben MISKOLCZI GÁSPÁR által kiadott s WOLFGANG FRANTZE német lutheránus teológus *Historia sacra animalius*ából fordított *Oktalan állatok históriája* is.⁶ Ez az állattaninak, erkölcsstaninak és szimbólumtaninak nevezhető munka akkor jelent meg, s akkor keltett feltűnést, amikor a mechanikus természeti világgép jellemezte a kort és FRANCIS BACON, THOMAS HOBBS, WILLIAM HARVEY, valamint DESCARTES eszméi voltak rendkívül népszerűek, s amelyek elindították a természettudományok kialakulását. A 18. században is az antik rendszertan elvei alapján felépülő, azaz arisztotelészi s az azt átvevő pliniusi elveken nyugvó munka a bibliai teremtetéstörténetet és az abból következő organikus természetképet sugallja, amely nem elhanyagolható erkölcsi tanulságokat hordoz. Hasonló, kevert tárgyú értekezések tömege jelenik meg a 16. századtól fogva.

ELSŐ PÉLDA: MISKOLCZI GÁSPÁR: EGY JELES VADKERT

Az Unikornisról és Rinocerosról

Itt mindenknek előtte kettőről illik értekeznünk.

1. Vagyon-e inkább e világon valaholott Monoceros, azaz eleven Unikornis?
2. Mind egyet térsen-e az Unikornisnak Deákul való nevezeti, a Monoceros és Rhinoceros?

Ami az elsőt illeti. Némely tudós emberek eleitől fogva tagadták, hogy valahol e világon Unikornis volna egyéb, hanem akit ők Indiai Szamárnak neveznek. Aminémű Indiai egyszarvú Szamárok ma is néhol taláztatnak, amint sok hiteles tudósak állatják. Mindazáltal mint hogy a Szentírás sok helyeken jeles hasonlatosságokat vészen az Unikornisnak természetitől és azokat mind a Hívekre mind a hitetlenekre mind pedig Krisztusra kiváltképen alkalmaztatja. Szükségesképen vagyon tehát a természetben Unikornis. Ide járul, hogy ama nagytudományú Julius Scaliger, Cardanus ellen való írásában hozza elő egy néminemű barátjának hiteles tanúbizonyságtételét, aki eleven Unikornist szemeivel látott.

Ami pedig a Másodikat illeti. A Sidóknál ez a szó Rhéem, amint a másik szó is, a Rum, mind a kettőt, mind az Unikornist, mind a Rhinocerosot együtt jelenti. Innét lőn, hogy sokan a Monoceros és Rhinocerosot egyazon állatnak lenni ítélik. Mindazáltal a megemlített Julius Scaliger mind maga, mind pedig más hiteles barátjának tanubizonyság tételével eléggé erősíti, hogy más állat légyen a Monoceros más pedig a Rhinoceros. Mert úgymond a Monocerosnak homloka közepin egy szarva vagyon, de a Rhinocerosnak két szarva vagyon: egy a homloka közepin, (vagy amint némelyek írják, a nyaka tövin) ez csak rövid, temérdek és hegyes, másik pedig az orrán, ez felette igen nagy erős és éles, s ettől vette nevezetét.

Mínthogy pedig a Szent nyelvben mind e kétféle állatoknak azon egy nevezetjek vagyon, tetszett azért, hogy mi is azon egy fejezetben fejtsük meg mind a kétfélének tulajdonságait, és így öszvességgel alkalmaztathassuk a Szentírásban említett dolgokra.

A Monoceros avagy Unikornis tehát mind nagyságára mind pedig egyéb teste állására nézve igen hasonlatos állat a lóhoz. Az állán szakálla vagyon mint a baknak, szarvas fejú, serényes nyakú, Eléfant lábú és disznó farkú állat. Egy feketé, mintegy két singnyi tekervényes erős csontszarva vagyon a homloka közepin.

⁶ Egy jeles vad-kert, avagy az oktan állatoknak históriája Miskolczi Gáspár által. (1702., 1983.) 88-96.

Belgiumban, Trajektumban a Mária Templomában, három Unikornis szarvat mutogattak a mi időnkben a Templáriusok, amelyek is voltanak három singnyiek. Egyikbe bőven belé fért egy Budai icce bor, amelyeket ha valaki látni akart, tartozott mindeniket borral megtölteni és társaival meginnya. Igen tisztán tartották, de a fő Professzor Futius Gisbert Uram tagadta, hogy Unikornis szarva volna.

A Rhinoceros is pedig igen nagy erős állat és majd olyan magas, aminémű hosszú is, de rövid szárai, és amint feljebb is említém, két szarvai vannak. Az ő nagyságokra vagy magasságokra nézve mind a kettőnek ugyanazon egy nevek vagyon, mely vétégett a Sidó Raám szótul, mely annyit téssen mint „magas volt, felmagasztaltatott és felemeltetett” stb.

Továbbá. A Rhinocerosnak szarva felette igen kemény, melyet ő szüntelen fenni s dörzsörülni szokott a kösziklához, kiváltképen mikor ellenségre készül. Mert nagy természeti ellenkezés vagyon az Eléfánt és a Rhinoceros között, úgyhogy egymással meg is harcolnak, s mégpedig a viadal közben a Rhinoceros mindenk felett azon igyekezik, hogy az Eléfántnak hasát vagy horpaszát, úgymint leggyengébb részét csaphassa meg, mellyel osztán győzedelmet vészen az Eléfánton, kivel az ő orrán lévő szarvával bátran meg is vív. A háta is pedig őnéki pajzsos, egyéb tagjai is sűrűn s főtenként erős darab csonthéjakkal, mint valami gyöngyházzal borítottatott bé. Amint Munsterus Cosmografiájában megláthatod, kiből is ennek az állatnak erős voltát akárki megtélheti. Ez a vad állat pedig, amint Camerarius Filep is Joviusból bizonyítja, egy kevésbé alacsonyabb az Eléfántnál, ha magasságát nézed, de ha hosszúságát szemléled, egyenlő hozzá. A mi Bialink szabású, mert hasadt körmű, a háta setét fakó színű, rettenetes meghathatatlan keménységű és mintegy ugyan megdupláztatott bőrű, mely darabonként való erős csont pajzsokkal borítottatott bé. (...)

Ami pedig az Unikornist illeti.

Ennek is vagyon egy szarva mintegy két könyöknyi, de nem az orrán mint a Rhinocerosnak, hanem a homloka közepitől egyenesen kinyúlt, belől szép fehér és fényes, de kívül feketével béborítottatott. Ez az ő szarva pedig belől nem üres és nem is hézagos, mint egyéb szarvak; nem is egyenes menedékű, hanem tekervényes; nem is csak síma, hanem a vasreszelőnél is élesebb avagy darabosabb, a hegye akármedly nyílnál is hegyesebb, mert valamit véle megöklel, menten által fűrja.

Akármedly kegyetlen állat légyen pedig ez, mindazáltal a leányzót és az asszonyi állatot igen nagy szeretettel becsüli. Hozzájok mégyen és mellettek az álom menten annyira elnyomja, hogy ott ledűlvén, gyakorta ott fogatik meg, és megkötöztetvény szarva elfűrészeltetik. Minekokáért azt szokták a vadászok cselekedni, hogy egy erős vastag ifjú legényt leányzó ruhába felöltöztetnek és kedves illatú patikai szerszámmal köntösét megöntözik, s valami olly közel való helyre állatják, honnét a jó illat az Aërrel együtt az Unikornisnak orrába érhesse. Azonban a vadászok csak ott közel megvonszák magokat. Eljő a nagy vadállat és megáll az ifjú előtt, kedvére élven annak illatjával. Az ifjú legény pedig az ő jó illatú köntösének ujjával az Unikornis szeméit addig törölgeti, hogy a vadászok is ott érik.

Testének erejére nézve az Unikornis csaknem meggyőzhetetlen, rettenetes gyors lábai vannak s igen kegyetlen állat is, amelly mindenkor inkább a pusztá tartományokban és magas hegyeken lakozik. És amint Szent Jób is emlékezik felőle, semminémű kötözésekkel és semminémű mesterséggel meg nem szelédíthetetik, holott az Oroszlánok, Tigrisek, Párducok is fene vad állatok lévén sokára szépen megszeliődnek.

Az Unikornis szarvának igen nagy és kiváltképen való haszna vagyon az emberben lévő méregnek megölésére. Sőt még az ivóvíz is, ha szintén valami méreggel megvesztegettetnék is, ha az Unikornis szarvát csak belémártják is, menten egészsé-

gessé tétetik. Minekokáért a régi Fejedelmek és gazdag úri rendek efféle szarúból szoktak volt magoknak pohárokat készíttetni, avagy csak valami részecskéjét is pohárokbba tenni, aminthogy még mostanában is némelly tudós Orvos Doktorok ezzel való élést az ő gyógyítások közben igen-igen commendálják. És így eddig megértettük summáson mind az Unikornisnak, mind a Phinocerosnak természeti tulajdonságokat, illessük már röviden azoknak más egyéb dolgokra is hasonlatosságképen való alkalmaztatását.

Nazienzenus Doktor egy Oratiójában a Filozofusokat hasonlítja az Unikornishoz.

Miképenhogy az Unikornis szereti a magános helyeket, azonképen e világi bölcsességek tanulói is a magános helyeket keresve keresik. Sőt, miképenhogy az Unikornis mindenkor a magas hegyeket járja s lakja, azonképen a Filozofusok is az alant való világi dolgokat meg szokták utálni. És miképenhogy az Unikornis szereti a szabadságot, semmiképen nem is kíván jászolhoz köttetni, azonképen az igaz Filozofusok sem szoktak másokon szántó barmok lenni, avagy mások agyában lakozni, azaz mások értelmeihez köteleztetni, vagy kedvéért értelmeiket menten megváltoztatni.

Szent Dávid a Krisztusnak kegyetlen ellenségeit igen helyesen hasonlítja az Oroszlánokhoz és Unikornisokhoz. „Szabadíts meg Uram engemet az Oroszlánok szájokból és az Unikornisnak szarvaik ellen hallgass meg engemet.” E szép hasonlatossággal mindenek felett azoknak fene dühösségek terjesztetik szemünk eleibe, akik a Krisztust megfeszítették. De igen helyesen illik az Evangéliomi Tudománynak minden ellenségre is, kik magok erejébe és hatalmasságokba bízván, az Istennek Ekklesiáját kegyetlenül üldözik.

Azért, miképenhogy az Unikornis iszonyú kegyetlen állat, azonképen a Krisztusnak ellenségi mindeneknél kegyetlenebbek. És valaminthogy ez az állat igen erős és hatalmas, azonképen az Anyaszentegyház ellenségeinek hatalma sokkal fellyül múlja az Anyaszentegyház hatalmát.

Miképenhogy az Unikornis nem könnyen engedi meg, hogy elevenen elfogattassék, sem pedig meg nem szelédíttethetik, azonképen az Ekklesiának ellenségi sem az Isten, sem az emberek jótéteményei által meg nem engeszteltethetnek, és azokra megtérni semmiképen nem akarnak.

Aminthogy az Unikornis a kietlen helyeket lakja és minden egyéb állatok társalkodását tellyességgel kerüli, azonképen a mi lelki ellenségeink a Szent Ekklesiának egységébe bévetetni semmiképen nem akarnak, hanem inkább az élő Istennek és az ő Ekklesiájának halálosan való gyűlölésével dühösködnek a Krisztus Jézus és az ő valóságos tagjai ellen.

Miképenhogy az Unikornisnak szarva mindenféle halálos mérgek ellen igen finum orvosság, azonképen a Krisztus országa is idvességek erős szarva, melly által a bűn össze rontatik, a halál pedig eltörültetik, az élet és az igazság pedig az igaz Híveknek megadattatik.

Miképenhogy az Unikornis az Asszonyi állatnak, úgymint gyenge edénynek kedvezni szokott, azonképen a Krisztus is a töredelmes szívűeket szereti és segíti.

És miképenhogy az Unikornis minden őrütna incselkedő vadakat és vadászokat tellyes minden erejéből megkergeti, azonképen a Krisztus is az ő szavával, amelly igen gyönyörűség és egészen az idvezítésre alkalmaztatott, az ő ellenségeit, akik magokat az Evangéliomnak ellenébe vetik, annyira megkergeti s megítéli, hogy mindörökkön örökké egyebet ne lássanak, hanem csak az ő megengesztelhetetlen bosszúállását, és kibeszélhetetlen gyötrelmeket érezzék. És így is kényszeríttessenek megvallani, hogy nem hiábavalók voltak ama terhes fenyegetések: „Csókolgassátok a néktek küldött Fiat, hogy meg ne haragudjék, és el ne veszejtsen titeket a ti gonosz utaitokban.”

Másfelől: ebben a világban, miként azt ERWIN PANOFKY oly pontosan mondja: minden jelentés a valóság formáiba öltözött; vagy fordított fogalmazásban: minden valóságos dolog jelentéssel telt meg.⁷ AQUINÓI SZENT TAMÁS azt a világgépet, amelyben ez a megfelelő gondolkodás a jellegadó – s amelyet mi a középkori kereszténység organikus világgépének nevezünk –, azzal jellemzi, hogy azt „spirituális dolgok testi metaforáival” betelepítettnek mondja.⁸

Tehát a Dürer-rajzok alapján ismerte meg a fehér civilizáció az orrszarvút (igaz, mint olyan élőlényt, amelyet unikornisnak lehetett hinni). A Dürer-mű szolgált alapjául az 1732-től mintázott meissenai porcellán szobrocskának is, de hiába látták egyre többen, s hiába is tanulmányozták testfelépítését és szokásait, amikor a fajból egyre több élő példány jutott el a mutatóványosok által kontinensünkre; bizony senki nem vette észre, hogy az élő példányok tarkóján nincs túlök. Az emberek a rajzot fogadták el tudományosan hitelesnek, s azt a kinővést Dürer-tülköcskének nevezték el.

A zoológusok legnagyobb megdöbbenésére azonban – talán, hogy a természet kiküszöbölje szegényét, s igyekezzon utánozni az emberi képzeletben már megvalósultat – kétszázötven évvel később egyre több Dürer-tülköcskével rendelkező orrszarvúról érkezett tudósítás Európába, s mára már igen sok egyeden ott van ez az apró morfológiai képlet.

A természeti dolgok szöveges és képi elmondásában hosszú ideig együtt élnek a konkrét és a szimbolikus jelentések: és ez mindenfajta tárgyú és műfajú munkára igaz. Az olvasónak szinte magától értetődő módon meg kell birkóznia azzal, hogy a valóság álöltözete mögé kukkantva, megláthassa a szimbólumokat, és fordítva. E kettős jelentés figyelembevétele és kordában tartása vélhetően a legnehezebb (avagy éppen a magától értetődőbb) feladata lehetett a szövegekkel bíbelődőknek.

A paradicsommadár- és az unikornis – egyszarvú-történetek példásan bizonyítják, hogy a középkori organikus világgépben és a belőle létrejövő reneszánsz (vitalistának is nevezett) világgépben a természetet leíró képi és nyelvi szövegeknek kettőzött tartalmuk van: azok egyrészt a biológiai valóságra vonatkoznak, másrészt pedig egy szimbólumrendszer részét is képezik. A kettő természetesen koherens, s mindkét oldalról ellenőrizhető kellett hogy legyen: ennek matematikai pontosságú csiszolásán végül is megközelítőleg ezer évig munkálkodott az európai kultúra.

Kérdésünk most az: miféle rendszerbe épült be ez a természeti, illetve természetfilozófiai tudás? S a rendszer elemeiben miként mutatkozik meg ez a kínosan egységes és minden eresztékében – bizonyíthatóan – egymáshoz csapolt tudásegész?

Az organikus világgép megjelenítéséről

Minél inkább visszafelé megyünk az időben, annál kevésbé tudjuk megmondani, melyek a tisztán élettudományi tárgyú könyvek: ami ma botanika, zoológia, kertészet vagy orvostudomány, az korábban, mondható, hogy – nagy bizonyossággal a 18. századig – egyszerre valamiféle természettan és természetfilozófia, illetve szimbólumtan részét is képezi. S még, a határok elmosottsága miatt és természetesen a vágyott egységes vi-

⁷ PANOFKY, E. (1984) 323.

⁸ Summa Theologiae, I. qu I. art. 9. c

lágmagyarázat érdekében, sok mással is érintkező halmazt érintenek ezek a művek. Kétségbeejtő lehet ma annak a természettörténésznek a helyzete, és ezt a művelődéstörténeti tárgyú dolgozatok tömege bizonyítja, aki a vizsgálati tárgyának megfelelő világkép, illetve természetkép ismerete nélkül dolgozik.

A középkornak nincs elkülöníthető természettudománya, de természetesen van tudása a természetről. E tudást egybefogó könyvek többsége gyakorlati példatár, jobb esetben összefoglaló, hivatkozó mű: referenciájukat a tekintélyek adják. S korábban alig, később is csak nagyon lassan kezdik az illusztrációkat bevezetni: akkor is arra, hogy a szakszöveg tényeit bizonyítsa velük valamiként a szerző.

A természetről való tudás szinte csak az antik előzményeken alapul, mindenekelőtt az elméletet adó ARISZTOTELESZ és THEOPHRASZTOSZ rendszerén, valamint a rómaiak enciklopedikusan összegyűjtött gyakorlati ismeretein. A középkor ehhez a tudáshoz semmit sem adott hozzá, inkább elvett belőle. S ugyanakkor azt egy nagy rendszer, az organikus világkép egyik részének tette meg, és erősen keresztényesítette. E világkép szerkezete, a Lények láncolata, vagy Homérosz aranylánca, időben lassú folyamat eredményeként jön létre, a 3-8. század között; de ennek ismerete visszamenőleg is hozzájárul ahhoz, hogy a HUIZINGA által allegorikus, szimbolikus és organikus értelmezés, illetve gondolkodás összetettségét megértsük. E világnak egységes elveket adó, mintegy a világlélektől származó rendszertana van.

E szerkezet – amelynek lenyomata egyébként az irodalmi művekben is ott van: például Janus Pannonius *Szidalmazza a Holdat, mivel anyját elragadta* című elégiájában vagy Dante *Isteni színjátékának* Paradicsomában, ahol nemcsak a csillagvilág tagjai szerint tagolódnak a fejezetek, de a költő hosszan le is írja a Csillagvilágot⁹ – megmagyarázza azt is, hogy a természetben és persze a természetről szóló tudást átadó megnyilvánulási formákban, legyen az bár egy kézirat vagy egy freskó, mozaikkal vagy kert, mindenkor több, az adott világkép által mutatott nyilvánvaló és titkos, egyszerű vagy többszörös áttétel segítségével fölfejtendő értelmezés kínálkozik.

Hogy kétkedem szaván, így szól: „E két
Körben leled a Khérub- és Szeráf-kart.

Ezek követik lánczuk kötelét,
Mint csak lehet a ponthoz közelíteni
S látásuk ált’ meg is közelíték.

A több szerelmi láng, a mely köríti,
Trónok-nevet viselnek – s felségökkel
Az első Hármaskört egészítik ki.

S tudd meg, hogy annyi üdvöt nyerniök kell
A mennyire a legfőbb ismeretnek
Mélyére hatnak az ismeretökkel.

S innen belátni: üdvöt az nyerhet meg,
Ki a tudásnak is az alapján áll,
Nemcsak az azt kísérő szeretetnek.

⁹ Paradicsom. XXVIII. 98-132.

Ismeret-mérvül a jutalom szolgál,
Mit égi kegy és jó-akarat oszthat,
Mely fokról-fokra nagyobb a nagyobb nál.

A második Hármaskör e tavasznak
Örökzöld keblén díszlik, melyet ez
Az égi kos díszétől meg nem foszthat.

Itt örökös Hozsanna zengedez,
Hármaskor dallamban, a gyönyör e három
Karában, mely mindenben megegyez.

A három égi kar e szent határon:
Az Uradalmak, aztán az Erdők
És a Hatalmak: egy Rend ez immáron.

Az utolsó előtt, keringők
Két sorban Árkangyalok s Fejedelmek;
Vég sorban angyaltánczot lejtve: Nők.

Magasba néznek itt föl mind e Rendek,
És lefelé úgy győznek, hogy mindnyájan
Alulról Istenhez vonnak s vitetnek.

Dante Alighieri: Isteni színjáték. Paradicsom, XXVIII. ének
(Szász Károly fordítása)

A reneszánszban átalakul a világról való tudás: amíg az organikus világkép zárt, mozdulatlan, s a szerkezeten belül minden lénynek eleve elrendelt, fix helye van, annak utolsó, vitalista változatában az ember szabaddá válik, szerepe fölértékelődik. A korábbi struktúra megmarad, de az ember erényei, szándékai, cselekedetei által szintet tud váltani. Így már nem egy elmozdíthatatlan, belsőleg is mozdulatlan, homogén pontot alkot a világban, hanem önmagában teljes mértékben leképezi azt. A makrokozmoszt testében mikrokozmoszként visszatükrözi. Ezzel érthetővé válik, hogy testtájai, szervei, életműködései a különböző szférák közvetlen hatása alá kerülnek, s kapcsolatba hozhatók mindazon dolgokkal, anyagokkal, égiekkel és lényekkel, amelyek ugyanezen szférák hatása alatt állnak. Így tehát a gyakorlati ismereteket közlő kézikönyvek ábráit csak akkor tudjuk értelmezni, ha ezen összefüggéseket értjük is. Az úgynevezett állatöves emberek az elemi világ legfelsőbb szféráját képező ember teste fölött uralkodó csillagvilág szféráinak hatópontjait mutatják be.

Az emberi betegségek okát az emberek valamikor isteni eredetűeknek tekintették. A betegség így nem más, mint az Istentől eredő rendszabályozás része, amelyet leginkább az erényes, Istennek tetsző élettel lehet elkerülni és gyógyítani. Ámbár a gyógyulást elősegíti a beteg szervek fölött uralkodó szférák hatása, vagy az azok uralma alá tartozó növények, állatok, ásványok stb. felhasználása. A helyes orvoslási mód kiválasztására szolgáltak az összefüggéseket tartalmazó égi medicinatáblázatok.

A mandagórát – mint minden, az ember által felhasznált élőlényt – orvoslásra is használták, éppenséggel a női bajok kezelésére javallták. A felhasznált élőlények külsejét, előfordulási helyét, hatását szöveges ábrák ismertették: ezek többnyire nem a botani-

kai vagy a zoológiai jellegek megmutatására és hangsúlyozására törekedtek, hanem vagy az égi rendszertanban elfoglalt helyre utaltak, vagy azokra a praktikákra, amelyek hozzájárultak az elérhetőséghez vagy a hatáskifejtéshez. A mandragóra gyűjtését misztikus szabályok befolyásolták, amelyek némelyike ismertebb volt, mint a növény naturalis ábrázolása: annak hiányában pedig legfeljebb az ismerhette fel az ábrában a növényt, aki azt a természetben is megtalálta.

Az első, a gyógyításban használt növényeket bemutató színezett rajzokat DIOSZKORIDÉSZ munkáihoz készítették, feltehetőleg bizánci területeken. Ezek a rajzok, miként a leírások is, híven az egzaktabb antik természettudáshoz, szakszerűbbeknek, élethűbbeknek bizonyultak, mint a középkori eredetűek: nyomát sem lehetett találni bennük az allegorizálás vagy a szimbólum felé való törekvésnek.

Abban az időben, amikor az enciklopedikus szándékok a szakirányok felé kezdtek törni, megindult a szövegek deszakralizálása: az elődök könyveiből kezdetben csupán elhagyták mindazt, ami tapasztalatilag nem volt bizonyítható, aztán már ki is egészítették azokat a saját tapasztalatból következő ismeretekkel.

MÁSODIK PÉLDA: MELIUS PÉTER: HERBARIUM

De Mandragora

Mandragora Nadragulya Alraun

Mandragora neve görögül, deákul pedig az hímnak Morion neve, az nőstinnak Dioscoridi Thridacias neve, azaz elalutó fű, az nőstényé olyan, mint a salátának a levele, de mint egy fejeskáposzta, összeburkodik. Az gyökere szőrös, mint egy majom vagy szőrös ember lába, de kétfelé hasadt gyökere a hímnak, a nőstinnak reátekeredett.

Az hímnak fejérből az levele, gyökere is, ennek Morion neve, azaz bolondfű neve, mint a fejeskáposztának, olyan a levele. Az almája mint egy kis mácsi dinnye vagy narancs, sárga, igen szagos.

A nőstin pedig mint a salátának, olyan a levele, fekete a töve, a földön törül el a levele, Thridacias neve. Az almája olyan, mint a berkenye, de nagyobb. Magyarországon is az havasokon terem a nősténye, az egyik olyan szabású, mint az ebszőlő, csakhogy szőrös a gyökere. Ez igen alutó a nősténye, végre ugyan bolonddá tenne.

Természeti

Igen hidegítő, az almái nedves melegítő, az almája héja szárasztó.

Belső hasznai

Ha két obulisni vagy egy scrupulust, azaz két pénzt nyomónét mézes vízben vagy méhserben iszol, epét, okádást kitisztít. Ha sokat iszol a succusában, azaz kifacsart vizében, megöl.

Ha gyökerét főzed, iszod borban, bolonddá térszen, elalut, mint egy holtat.

Ha ki pedig inge alunéjék ez mandagoraitalért, az fejére önts ecetet, az orrára borsot vagy prüszögtető hunyort, felserken.

Külső hasznai

Az zöld levelét és gyökerét ha mézzel öszvetöröd és egy kis faolajjal ölgítéd, megrohadt sebet gyógyít.

Ha az gyökerét öszvetöröd ecettel, az Szent Antal tüzeit megoltja.

Ha gyökerét vízzel töröd öszve, minden gelyvát, szömlöcsöt elront.

Ezen ismeretek tudatosítását és elterjedését az ábrák készítése tovább fokozta: a növénytan és az állattan tudósainak, atyáinak talán legjelentősebb felismerése az lett (mintegy természettudományos módszere, holott ekkor még nem tudatosult, hogy milyen fontos is maga a módszer), hogy a természeti világ megismerésének külön formájává tette az általánosító képi metódust.

Az élettudományi tárgykörű, egyedileg készített középkori könyvek ábráit alig lehet illusztrációknak tekinteni. Tudományos jelentésük nincs, referenciális értékük csekély, még ha bumfordiságukban bájosnak, elrajzoltágukban korukra jellemzőnek is találjuk valamennyit: nem járulnak hozzá a tárgy megismeréséhez, nem tudnak további következtetések alapjául szolgálni. Általában a növény- és az állatszimbolika tárgykörébe tartoznak ezek a megnyilvánulások. A lilium a tisztaság, az érintetlenség virága már – semmi utalást nem találunk a róla készült, kézzel színezett egyedi rajzon arra, hogy egyedi tápláléknövényként került be az emberi kultúrába, de arra sem, hogy valójában hogyan is fest.

A könyvnyomtatás megjelenésével a biológiai illusztrációk között gyakrabban fordulnak elő olyanok, amelyeknek csak profán tartalmuk van, vagy legalábbis igyekeznek elhatárolódni a tárgyidegen jelentésektől. Mindez azonban sokszor nem sikerül. Ezen ábrák a technika jóvoltából egyre finomabbak, s a reneszánsz igényei szerint egyre részletgazdagabbak lesznek. A fametszeteket felváltják a fémmetszetek, amelyeket egyedileg színeznék ki.

A legtöbb fametszet növénye csak a szöveg alapján azonosítható. Megfigyelhető, hogy a rajzolt valójában nem érdekelte különösebben az élőlény: a legalapvetőbb természettudományi megfigyeléseket sem végezte el; például nem kíváncsi arra, ami közvetlenül nem látható, s az egyébként vázaltszerűen ábrázolt növényhez képest is elnagyolt a gyökerének a bemutatása.

A herbáriumok, majd a florilegiumok megjelenése a képek referencialitásának növekedését jelenti: ezek rajzain egy-egy élőlény valamennyi látható tulajdonsága egyidejűleg megjelenik. E kontúrrajzok – mivel legtöbbször jeles művészek készítették – rögtön tökéletességig vitték a habitusábrázolást. Az adott biológiai lény felépítésének és szépségének a bemutatására törekednek, s némelykor a szépség túlságosan is hangsúlyossá válik rajtuk. Valójában már ekkor kezdenek kialakulni a biológiai illusztrálás praktikus alakuló szabályai, például hogy a növényt minden szervével együtt, vagy a madarakat oldalnézetben kell bemutatni, s az ábrázolások kezdenek lemondani az időbeli folyamatok érzékeltetéséről. A színes nyomatok megjelenésével egy időben, szinte véglegesen kettéválnak a szakmunkák illusztrálásának szabályai, s az organikus világképéhez illeszthető szövegek illusztrációi. CAMERARIUS florilegiumában például nem jelenik meg, hogy a kontyvirág korábban az egyszarvú jelentésköréhez illeszkedő növény, s ugyanúgy nincs utalás a rózsa szimbolikus értelmezési lehetőségeire.

Miként a kertépítés szempontjai szerint alakuló florilegiumok, tömegével jelennek meg az orvoslás ismereteinek népszerűsítésére vállalkozó herbáriumok is, s ezzel párhuzamosan az élettudomány is szakosodni kezd. Más-más jellegzetessége lesz a orvosi szakkönyveknek és a növényteni vagy az állattani enciklopedikus műveknek, nem is szólva a közhasználatra még inkább számító kertészeti, vadászati és egyéb tárgyú praktikumnak, csízióknak. De mindegyik esetében ugyanaz a fejlődési sor követhető végig a szövegek és az illusztrációk esetében. Deszakralizáció tanúi lehetünk, miközben a tárgy-

meghatározás is pontosabb lesz, a rajz végeredményt s nem pedig folyamatot rögzít, amelynek sokszorosításához (és persze kontrolljához) egyre változatosabb lehetőséget kínálnak a nyomdai technológiák.

Az orvosi jellegű kiadványokban is a vázlatos, a jelölésre éppen csak alkalmas egyedi rajzokat a vázlatos fametszetek követik, aztán a szépségre és szakkorrektségre egyaránt törekvő fémmetszetek következnek, mígnem ezeket fölváltja a csakis pontos-ságra és naturális megfeleltethetőségre való törekvés.

Amíg az előző példasor mindenekelőtt azt mutatta meg, miként lesz a szöveg és illusztrációja a tudományosságnak megfelelő (vagy: inkább megfelelő), az is tetten érhető, hogy mely területekről fog kiszorulni a szónyelv, s tör majd előre a képi ábrázolás, s mikor nem célszerű megkülönböztetni azt, hogy vajon a kép vagy a szöveg-e a másik illusztrációja. A szöveg és a kép együttesében alakul ki lassan a mai értelemben vett tudományos szöveg, amelyben oly sok egymásba fonódó analógia van. A tudományosság kritériuma központi kérdéssé majd csak a huszadik század második harmadában válik – a biológia esetében –, az elméleti tudományágak megjelenésével egy időben.

Az organikus világkép részeire természetesen későbbi korokban is rábukkanhatunk az egyes szakmunkákban. Az *Énekek éneke* szerint elképzelt kert struktúráját idézi például a 16. században készült padovai botanikus kert is (meglehet, az iszlamita világkép is tetten érhető benne, ámbar annak is van kapcsolata az *Énekek énekével*): kör alakú, bekerített, a négy folyó szerint negyedelt, s a Paradicsomra, de az ismert négy földrészre is utal.

Egy 14. századi állatrendszertan magától értetődő módon ábrázolja a mitológiai egyszerűt a szűz és a Mária-attribútumos (rózsás) pajzsot tartó lovag mellett. Ám lekopott mellőle a hortus conclusus, és az azt benépesítő növényzetre és a szökőkútra sem utal semmi. Egy másik lapon ábrázolt két növény összetartozása is csak a középkori világkép alapján érthető meg: Mária virága mellett a Salamonpecsét van, a bibliai Salamon királyra utalva.

A németalföldi mester kerti helyszíne is a hortus conclusus, s abban nemcsak a szentek, hanem az összes szakrális és profán funkcióval bíró középkori növény is látható. Kertet mutat be GERARD kertészeti növényeket ismertető katalógusa is: ebben a paradicsomban azonban már nemcsak az organikus világképben jelenlevő növények találhatók az édeni környezetben, hanem a növényfelfedezők által Európába hozott ázsiai és amerikai fajok tagjai is, amilyen például a tulipán vagy éppen egy *Opuntia*-kaktusz.

Az organikus világkép „holisztikáját” – amelynek rendező elvei nem a természetben belül találhatók – még jóval annak összeomlása után is fölfedezhetjük: a Lények láncolata elképzelés Linnéig él, az egyetemeken is eszerint tanítják a természetet. A XVIII. századi BONNET még mindig az arisztotelészi elveket magába építő középkori Homérosz aranyláncá szerint magyarázza a természeti világot.

Megállapítottuk tehát, hogy a természeti dolgok szöveges és képi elmondásában hosszú ideig együtt élnek a konkrét és a szimbolikus jelentések. Pontosan az antik világkép felbomlásától a 19. századig, a biológia mint tudomány megjelenéséig tartott ez a látványos világmagyarázat, amely annak ellenére homogén, hogy azt a magyarázatokhoz szükséges eszmerendszerek és az egyre finomodó természettudományos módszerek alapján szakaszolni szokás. Az európai gondolkodás természetképei az antikvitás után tehát az organikus, a reneszánszban megjelenő vitalista, majd pedig a fizika tudományának

fejlődéséből következő mechanikus világképek. E mechanikus szakaszban felértékelődik – BACON és DESCARTES munkássága következtében – a módszer, amely majd fontosabbnak látszik a megismerésben, mint az, amit a megismerés tárgyának mondunk.

A biológiai megismerés eljárásainak finomodásával, a természettudományok kialakulásával együttesen a szövegekben és az illusztrációkban is csökken a jelképes értelmezési lehetőség, mégis, botorság lenne azt hinni, hogy azokban ne rejtőzködne szimbolikus természetkép.¹⁰ És e rejtett természetkép nem feltétlenül van összhangban a szöveg tartalmi összefüggéseivel.

Ma, a természettudományos alapozottságú világkép egyféle holisztikus megközelítési módot erősít,¹¹ s szinte felszólít a redukcionista megismerési formák elleni tiltakozásra.¹² A tudományokat, mivel már tárgyak és módszereik miatt is összeegyeztethetetleneknek látszanak egymással, iskolai szinten megpróbálják egy-egy tantárgyba beemelni és abban homogenizálni. A homogenizáláshoz azonban egységesítő elvek szükségesek, amelyeket a tantárgykonstruktőrök valamiféle világképből eredeztetnek. Természetesen e világkép legtöbbször rejtve marad a tantárgyakba¹³ (például a tudományosságba) burkolózva, de alkalmas eljárásokkal, miként a korai élettudományok szövegeiben, a középkori világkép jelenléte kimutatható.

I. PÉLDA: A TUDÁS FORRÁSA: A KERT

Elemzésünk arra vonatkozik, hogy melyek azok a kertre vonatkozó ismeretek, amelyek a középkor organikus világképébe meghatározóan beépültek. Áttekintjük mind a kereszténység, mind az iszlám kertelképzeléseit. Részben, mert kialakulásukat ugyanazokkal az okokkal – a koramediterrán és az antik természetismeretekkel, valamint a Biblia (és a Korán) szimbolikus jelentésű kertértelmezésével – magyarázzuk, részben pedig azért, mert az európai reneszánsz vitalista világképének kialakulásához együttesen járultak hozzá. Valójában nagyon keveset állítunk: annyit, hogy a kialakuló világkép s annak elemei annyira meghatározhatják a világról szerezhető tudás jellegét és szerkezetét, hogy a továbbiakban az értelmezéséhez nem illeszkedő elemekről vagy nem vesz tudomást, vagy érdeklődésén kívül esik.

¹⁰ JUHÁSZ-NAGY P. (1989.) 311-323.

¹¹ JUHÁSZ-NAGY P. (1989.) 355-375.

¹² BECK M. (1995.) 155-166.

¹³ A hazai biológiaoktatás tankönyveinek szerkezetében három törekvés érzékelhető. Vagy az élettudományok pillanatnyi fejlettségét, ismeretanyagát képezik le, vagy az élővilág egyik belső elrendeződése alapján, az organizációs szintek szerint tagolódnak (amikor aztán döntés kérdésévé válik, hogy az egyszerűbbtől a bonyolult vagy a bonyolulttól az egyszerűbb felé halad-e a tárgyalás), netán az emberiség (vélt vagy valós) érdekei értelmében, célképzetekkel, Föld-központú, holisztikus szempontok szerint rendezik el a tudásanyagot. E három törekvéshez más-más szöveg- és illusztrációkonstruálás tartozik, ámbar ezek abban közösek, hogy meggyőzés helyett a manipulációra, a memorizálásra és a retorikára építenek. Lehetséges lenne egy negyedik tankönyvszervezés is, amely a gondolkodástörténet eredményeit mutatná be, s a tények mellé emelné a megismerési módszereket.

A középkor végéig nem volt elég ok arra, hogy a szakrális hatás alatt szerveződő kertek különböző funkciójú formákká essenek szét. S amikor ez megtörténik, s a kolostorkertekből kiegyenülnek az orvosi kertek, a haszonkertek és a díszkertek, még mindig hosszú ideig kimutatható lesz bennük az a világképbe ágyazott szakrális utasítás, amely a korai keresztény kert legfőbb szervező ereje volt. Így hát nyilvánvaló az is, hogy a keresztény középkorra nem a sokféle kerttípus lesz a jellemző, hanem a kontinensszerte univerzálissá vált organikus világkép – külső – kényszere alatt létrejött, a mediterráneum antikvitására számos móddal visszaütő, allegóriaként funkcionáló, szent tér.

A Biblia kertjei

In paradisum deducant te angeli...

A kert héberül ‘gan’, s az értelme: megművelt földdarab. Sumérból származik, ahol eredetileg ‘kerítések közé szorított földdarab’-ot jelentett.¹⁴

Hogy mi a ‘kert’, azt a Biblia háromféle módon határozza meg. A mai kertfogalmunkhoz legközelebb eső kert profán térnek hat. A héberben először pusztát, majd később gyönyört jelentő édenkert-fogalom leginkább a kert földrajzi elhelyezkedésére mutat rá, a paradicsomkert pedig egyértelműen szakrális jelentésű. A Bibliában ugyan kezdetben több eredetű és lazább hierarchiájú e kitüntetett szerepű térségek együttese, de az értelmezések révén kétpólusúvá válik, s (a kereszténység számára oly fontosnak látszó) időben is elhatárolható, földi és égi ellentétpár mutatkozik meg bennük.

A kert mindenekelőtt az Ószövetség topológiájában szerepel. Az éden, amely az Ószövetségben a közönséges kert ellentétpárja, tehát valamilyen módon paradicsomi jellemzőkkel írható le, szintén az ószövetségi iratokban fordul elő. Az eszményi kert képét kifejező paradicsom az Újszövetségben kapja meg a maga túlvilági értelmét. A szimbolikusnak is nevezhető kertleírások mellett a Bibliában konkrét kertekről is szó esik: ilyen az Újszövetségben János által emlegetett Olajfák hegye (Jn 18,1.26), a Máté és Márk leírta Getszemáni major (Mt 26,36 és Mk 14,32) vagy éppen azok a különböző (például uralkodói) díszkertek, amelyek az *Énekek énekében* vagy Ézsaiás könyvében (Ézs 1.29) szerepelnek.

A kert jellemzői közül fontos néhány környezeti és ökológiai tényező. Ha a korai mediterrán kultúrák növényi eredetű táplálékon alapuló élelmezési szokásait és eljárásait tekintjük, evidens, hogy a táplálék megszerzés sikere a növénytani és mezőgazdasági ismeretek pontosságától függ. E kultúra növényvilágtól való függésére utal az is – számos más idézhető locus mellett –, hogy abban a földies paradicsomban, amely az idők kezdetét – vagyis a történelem elejét – jelenti az ember számára, még csak olyan állatok élnek, amelyek növényekkel táplálkoznak.¹⁵

A kerthez, amely nem önmagától jön létre, nem a természet sajátos, maga fejlesztett formája, mindenekelőtt alkalmas tenyészhely biztosítása szükséges. Vízgazdag terület lehet ez, ahol állandó bőséggel feltörő forrás vagy valamilyen öntözési lehetőség biztosítja a termés előállításához szükséges anyagot. Az édesvíz érték, az élet lehetőségét biztosítja: a víz, amint az máshol is tapasztalható, az élet szinonimájának tekinthető.

¹⁴ SULYOK, E. (1995.) 7.

¹⁵ 1Móz 1,30.

A víz a gazdagság, a jólét, a biztonság – hiánya pedig a szegénység, a nyomor, a bizonytalanság. A víz a megáldás, az értékgazdag jövő fölvilantása.

Az Úr vezet majd szüntelen,
kopár földön is jól tart téged.
Csontjaidat megerősíti,
olyan leszel, mint a jól öntözött kert,
mint a forrás, amelyből nem fogy ki a víz.¹⁶

A víz a terület-kiválasztásban jut tehát szerephez! Nyilvánvaló, az állattartás kevésbé függ a vízjárástól, a növénygazdálkodás annál inkább: a víz mennyisége, időbeli eloszlása, jelenléte alapvetően meghatározza az ültetvény jellegét. Rövid tenyészidejű növényeket – gabonaféléket, zöldségféléket – még csak-csak elő lehet állítani az alkalmas, vízjárta időszakok kiválasztásával, de a hosszabb vegetációs idejű, több éven át élő növények, amilyenek a gyümölcstermő fák, cserjék, liánok, ápolása már ilyen körülmények között bizonytalan kimenetelű. A kert kialakítása helyhez kötött életmódot feltételez: ekkor a területnek kiegyensúlyozottan kell szolgáltatnia terményeit.

A víz bősége alapfeltétele annak a tevékenységnek, amely a kertben zajlik: ott munkálkodni kell¹⁷ – akár a növényeket öntözni, akár a kert környezettől való eltérő jellegét fenntartani, akár mert a kertgazda elvárásainak meg kell felelni, akár mert azt meg kell védeni.

A kert lakhelyül szolgál, akár az embernek,¹⁸ akár magának az Úrnak.¹⁹ Az ő tulajdonuk e terület, amely valamennyi tevékenységük helyszíne, s miként a munkáé, úgy a felüdülése is: Mózes első könyve szerint az Úristen „a napi széljárás idején a kertben járt-kelt”²⁰. De ez a kert – a fák jóvoltából – az elrejtőzést is biztosítja, megszünteti a kiszolgáltatottságot, és a mezítelen ember számára rejteket biztosít.²¹ Végtere is, olyan helyszín, ahol az emberi és az isteni komfortérzet kielégíthető.

A vízzel, tulajdonossal, sajátos mintázatú élővilággal rendelkező kert védelme az önállósodó élet biztonságát szolgálja. Nem elég e világ fennmaradását azzal szolgálni, hogy öntözővízzel látjuk el, akár úgy is, hogy völgyben, folyó, patak mentén épülnek meg, hogy be ne következzenek a²² kiszáradása. De megvédése, megóvása is életfeladat. A kert héber neve éppen ezt a funkciót hivatkozza. A kert elkerítése a magántulajdon megjelölésére is szolgál, s a kerítési eljárás Palesztinában éppúgy ismert, mint Perzsiában. A tulajdon és a védelem egymást feltételezi, miként az értéket is, főleg, ha az valamiképpen halmozottan előnyös: a vízzel ellátott, különböző szempontok szerint kiválasztott élőlényekben dús kert szükségképpen ilyen lehet.

A birtokolt kert a megélhetést kínálja. Az első kertben, amelyet Éden kertjének neveznek, s a teremtés hetedik napi munkáinak egyike, az Úr kertet ültet: külön, sajátos eljárással létrehoz egy kertet – tehát nem arról van szó, hogy a természet egy meglévő da-

¹⁶ Ézs 58,11.

¹⁷ 1Móz 2,15.

¹⁸ 1Móz 2,8.

¹⁹ 1Móz 3,8; Ez 28,13.

²⁰ 1Móz 3,8.

²¹ 1Móz 3,10.

²² HAAG, H. (1989.) 962.

darabját átnevezi, elkeríti, kisajátítja vagy éppen az ember lakhelyéül nevezi ki. Nem: éppen a föld porából megformázott ember tulajdonságait és igényeit figyelembe véve hoz létre egy ültetvényt, amely szintén a termőföldből sarjad – s amely eredetére és az eredetre visszautaló tulajdonságaira nézve egylényegűnek tekinthető az emberrel. „Mindenféle fa”²³ sarjad benne: s eleve kettős a haszna: „eledelre” jók és „szemre kíváncsiak” – e második halmazról így azt is tudjuk, hogy nem élelmezési igényeket szolgál. Hogy pontosan mire is valók – a „szemre kíváncsiasságon” kívül –, nem tudható: esztétikai szempontok figyelembevétele kevésbé látszik valószínűnek, mint inkább a komfortérzet kielégítéséé: amelyet a korabeli orvosi eljárások ismeretében s érveinek elfogadásával valószínűleg medicinális–higiéniai szerepre való kiválasztásnak kell vélnünk. A kert közepének is van neve: a jó és a rossz tudás fája ez, a világfa, amely az ember önállóságra törekvésében principális szerephez jut.

A birtok vízzel való ellátását szolgálja a négy ágra szakadó folyó. A művelést végző ember, aki munkája során a táplálékot megszerzi, különböző szempontok szerint felügyel (ennek az eljárásnak az eredménye az ember jövőtudatának a kialakulása). Mellette megjelennek az állatok, mindegyik nevét az ember adja – így a teremtés második fázisa, a néven való nevezés, az Isten helyett az ember feladata lesz.

Az első kert az anyag és a szellem dualitására épül. Az anyagból jön létre az ember, majd párja is, a nő, abból teremtetik – s közegül – a kert, a hozzá illő (kiválasztott) növényekkel, állatokkal. S az anyagmegmunkálásban az ember is részt vesz: akkor, amikor a mesterséges körülményeket fenntartja, s akkor, amikor az élőlényeket elnevezi – tehát ezek hivatkozhatóvá, megteremtettekké válnak. És ez az anyagi világ, a közepén, felmutatja – szinte emblematikus módon – a szellemet is (amelyet ugyanúgy gyümölcs formában lehet megtapasztalni-enni, mint a test fenntartására szolgálót). A kert tengelyében áll az a fa, amelynek termése okozza egyként a jó és a rossz tudását: bár hogy mi azok tartalma, arról a Biblia más részein található csak némi fölvilágosítás. A rossz az lesz, ami az anyaghoz, a porhoz, a jó pedig, ami a szellemhez kötődik.

Az első, viszonylag pontosan behatárolható élőlénynev a bűnbeeséssel egy időben jelenik meg Mózes első könyvében: akkor szerepel a füge, amellyel a mezítelenség (mint negativitás) eltakarható (valójában azonban a nemzőszervek: a teremtésre szolgáló, a hatalmat szolgáló és kifejező szervek kerülnek itt elfedésre), s így erkölcstani szerepe rögvest megerősödik (hogy mennyire, az tapasztalható a *Physiologus*ban, majd pedig a későbbi erkölcsbotanikai művekben).

E kert az anyag megnyilvánulása: porból megteremtett és porrá visszaváltozó embere, növénye, az anyag negatív tulajdonságaival rendelkező állata van: mégis ez a közeg az élet fenntartását szolgálja. De az élet megtartásához járul hozzá a genitáliák működése is – amelyek használatára, miként a tudás használatára is, szabályok vonatkoznak.

A kert a megélhetés helye, minél hosszabb életű, gazdagabb termésű növények vannak benne, annál nagyobb biztonságot nyújt. Aháb értékesebb szőlőskertet ajánl Návbot veteményeskertje helyett, mert az közelebb fekszik a házához.²⁴ Lukács mustármagva, amelyet kertben vet el, nagy értékű fává nő.²⁵ A hely – egy völgy –, ahol szőlő, gránátalma és dió is terem, a fa által lesz „diófás kertként” megnevezve.²⁶

²³ 1Móz 2,9.

²⁴ 1Kir 21,2.

²⁵ Lk 13,19.

²⁶ Énekek 6,11.

Fontos azonban az, hogy a kert és a mező értékét megkülönbözteti a Biblia, s értékesebbnek tartja az előbbit. Hogy kiüzetik az ember az édenkertből, „töviset és bogáncsot”, valamint a „mező növényét” eszi.²⁷ Nebukadneccar számkivettségét Dániel úgy jósolja, hogy az „füvet eszik – majd –, mint az ökrök”²⁸

A kert díszváltozata a perzsa, a babilóniai és a jeruzsálemi hivatkozásokból ismert. Királyi, mulató helyek ezek, ahol számos fa nő, s nagy tömeg számára képes árnyat adni: rokonságuk nyilvánvaló a létező perzsa kertekével. Ezek funkciói között mindenkor ott van az a szépségkeltő szerep, amely mögött egyéb igény nem áll. A babilóniai király látomásában egy fa jelent meg, amelynek „szép lombja volt és sok gyümölcse”²⁹. Eszter könyve szerint a Súsán városában uralkodó Ahasvérós király palotáját kert övezte, ahol lakomát lehetett rendezni „egész nép apraja-nagyja számára”³⁰. A jeruzsálemi királyokat a kertjükben temetik el³¹ – maga a kertbe való temetkezés azonban Egyiptomból éppúgy ismert, mint a keletebbre fekvő ázsiai területeken.

A díszkert ilyen elhelyezkedését előlegezik a sumérok szent és őrzött ligetei. Ezeket az isteneknek ajánlották, a királyi palotákat övező elkerített parkok az uralkodó megközelíthetlenségét jelezték. Az elzártság és kiválasztottság magyarázza, hogy az előkelőek kertekben – elérhetetlen, isteni magasságban – temetkeztek. Az elzártság képzetéhez hozzájárult, hogy a babilóniai és asszírok függőkertjeikben teljes mértékben mesterséges körülményeket teremtettek az egzotikus fajok számára – e teraszos építmények tetején oltár is állott, jelezve, hogy a növénygyűjteménynek kultikus funkciója van. De i. e. a VIII. századból, Sargon asszír király Szina-Reriba nevű fiának két olyan ültetvénye is ismert, amely az alattvalók számára készült.

A zsidók a babiloni fogság idején Mezopotámiában sajátíthatták el a kertkultúrában ismert növények gondozását. S bár áldozati kertjeik vannak, a kerteket temetkezésre is használják, s a temetők a városon kívül terülnek el. Trágyázási tilalom miatt a városban kert nem készült, szabadon egyedül a rózsákat nevelték.

A keletről Babilóniába vonuló perzsák kertkultúrájára is a fatisztelet a jellemző – számos sírt azzal jelölnek meg, hogy fákat nevelnek rajtuk. Hatalmas parkjaik fenntartása, bennük vadászházaké, pajtáké és istállóké, állami feladat volt. A növényeket szabályos rendben ültették, s az élőlényközösség kialakítására nagyobb gondot fordítottak, mint a köztük álló épületekére. A perzsák azonban már megkülönböztetik a kerteket a nagyobb, „paradicsomi” ültetvényektől, amelyek nem mások, mint gonddal parkosított tájak (pardesz, görögül paradeisosz), nem pedig a házközi gyümölcsös és virágos kertek.³² A növényekkel és köztük a virágokkal való speciális bánásmód, a nemesítés, az oltási eljárások és egyéb számos kertészeti technika is perzsa eredetű. A kertek gyakori növénye a gránátalma, a mályvarózsa, a tulipán, a jácint, a gyöngyike, a jázmin, a ciklámen, a mák, a szegfű, a nőszirm, az őszirózsa, de hasznofákat is ültettek közéjük. A rózsza e területen való széles elterjedése is a perzsa kertkultúrának köszönhető.

²⁷ IMózs 3,18.

²⁸ Dán 4,22.

²⁹ Dán 4,9.

³⁰ Eszt 1,5.

³¹ HAAG, H. (1989.) 962.

³² SZUTÓRISZ, F. (1905.) 565.

Amíg a perzsa kertnek a táplálékforrás szerepe mellett mentális, így egészségügyi szerepe is jelentős – bár ebben is tetten érhető a vallási meghatározottság –, a Bibliában szereplő kerteknek kevesebb mentális–higiéniai szerep jutott: azokat valójában a szakrális funkció alá vonják. Az összevont papi–orvosi szerepkör mindenkor lehetővé tette ugyan ezt a korai civilizációkban, a teljes eggyé válás azonban csak a kereszténység korai szakaszában következik be. A papi–orvosi tevékenység elhanyagolhatatlan a növények többokú használatának fenntartásában és a kultikus használati mód elsőségében. S ez utóbbi egyik, kiemelt fontosságú formáját, a halottakhoz (s a túlvilághoz) való kapcsolódást erősítik a fenntartott díszkertek. Elszakíthatatlan kapcsolat létesül bennük a hely kiválasztottsága, kultúrában tartásának (gyakorlati és eszmei) módjai, módszerei és a tárgyai (így a növények) között.

A gyakorlatban is megvalósított és fenntartott, nagyobb részt kultikus célokra szolgáló kert lehet hasonlatos az édenkerthez, amely elhelyezkedése által közelebb van Istenhez. S amíg a korábban tárgyalt, inkább profán igényeket szolgáló kertek tulajdonságai bármelyik mediterrán civilizációban megjelennek, az édenkert-vonások a Perzsa-öböl környéki civilizációk kertészetéhez köthetők. Az éden inkább az elvesztett lehetőségek helyeként mutatkozik meg, mégpedig ideális kertként: gazdával, körbekerítetten, vízzel, szép és hasznos élőlényekkel, erkölcsi ártatlansággal és tökéletes harmóniával és eredményes munkálkodással, s a terhes anyagság, mindenekelőtt a fenyegető halál nélkül.

Az édenkert a földön helyezkedik el, s a mennyei javak kifejezésének terepe – amelynek helyét már-már földrajzi pontossággal illik meghatározni. Ámbár az éden a sumérok szerint a pusztaság és a sztyeppe³³ (vagyis a messzeség, idegenség, megismerhetetlenség érzetei kapcsolódnak hozzá, s híven kifejezi a később fölerősödő elzártsgévonást), az Ószövetség konkrét helyre teszi, éppenséggel csöppet sem kietlen közegbe.

A perzsa *pardesz*, ami a kert, liget kifejezése a héber szövegben ‘an beeden mikkedem’-ként jelenik meg, a ‘kert Édenben’, ‘kert kelet felé’ értelemben. Éden ezek szerint valahol keleten terül el, ott van az emberiség kijelölt őshazája.³⁴

Az Éden tájegység, amelyből folyó ered – ennek vize táplálja a kertet, ahol paradicsomi idillben létezhetne az első emberpár.³⁵ Az Édenen belül elterülő kertben a folyó négy ágra oszlik, a négy folyó neve Píson, Gihón, Perat (Eufrátesz) és Hiddekel (Tigris). A Tigris és Eufrátesz termékeny vidékén fekszik tehát az Éden, a legkorábbi civilizációk hivatkozható helyén, ahol már megjelentek a mezőgazdálkodásra áttérő népesség értékpépjeteit kifejező helyszínek, technológiák és fogalmak.

Az Éden – Ezékiel szerint – az (elvesztett) gazdagság, a szépség és a kincsekben kifejeződő hatalom helye.³⁶ Ugyancsak Ezékielnél látható, hogy a kert allegorizálódik: éppen az édeni tulajdonságok kifejezését szolgálja, s növényei leginkább erkölcsi példák megjelenítői.³⁷ Joel a szimbolikus értelmű Édent hivatkozva („Előtte éden kertje az ország, / utána sivar pusztaság”)³⁸. Máshol az éden a megszerezhető, a gazdag jövő (kertként való) kifejezése: Ézsaiás szerint „megvigasztalja Sion az Úr, ... olyanná teszi pusztaságát, mint az Édent, kopár földjét, mint az Úr kertje”³⁹, Ezékiel is erről beszél.⁴⁰

³³ SPROUL, B. (1979.) 125.

³⁴ GECSE G. – HORVÁTH H. (1978.) 182.

³⁵ 1Móz 2,10.

³⁶ Ez 28,13.

Az Éden annak ellenére, hogy földi hely, tulajdonosa mindenkor az Úr – ilyesféleképpen kettős a meghatározottsága. Ehhez a kettősséghez hasonló a kert tengelyét alkotó, az anyag és a szellem, a föld és az isteni létezés összekapcsolódására lehetőséget adó tudás fája.

A paradicsomkert az Újszövetségben – az Ószövetségi kevert tulajdonságai után – a túlvilág képeként szerepel. S hiába azonos valamennyi jellemzője a földi kertekével vagy éppen az édenkertével, leírása szimbolikus értelmű, amelynek pontos értelmezéséhez érzékiesített képek szolgálnak. A paradicsomkert maga a megtalált éden, az elvesztett földi helyén megjelenő új. Ehhez a képhez egyre több árnyalattal szolgál az Újszövetség. Az elért paradicsomban az anyag regnálása, a halál legyőzetik: benne foglaltatik ugyanis az „élő víz”⁴¹, az „élet tápláléka”⁴², az „örök élet”⁴³.

A Bibliában felvázolt valóságosnak leírt vagy csupán képzetesnek szánt kertek szépek voltak: e szépség azonban valami másnak a megnyilvánulása. Ezenkívül a kert fontos, mert életteret biztosít. Háromféle céllal biztosan hasznosul: a bennük lakó számára élelemforrás, medicinális–higiéniai eljárások számára alapanyagokat szolgáltat és kultikus–szakrális jelentősége is megformázódik.

E használatbavételi okok a kertről származó, a kertre vonatkozó keresett tudás jellegét is meghatározzák. Miként az olajfa, a szőlő és a gabona esetében, civilizációs növényre szokás tekinteni, a kertet állíthatjuk a kitüntetett civilizációs terek egyikének – amit a kereszténység tudását egybegyűjtő Biblia is állít.

Hortus conclusus

A bibliai kertek mindenekelőtt az élettér rendben tartott helyei. Itt minden rendeltetése szerint létezik – és az ember feladata a kert műveléssel való megőrzése. E rend megtartásával ellentétesnek látszanak a díszkertben lejátszódó események: vélhetőleg, mert nem az Istentől származó autonómia (pontosabban: korlátozott autonómia) szerint zajlanak benne a dolgok.

A díszkert a kereszténység korai szakaszában, annak pogány jellege miatt tiltott volt. Mivel a pogány kultuszok ünnepi helyét adták ezek a kertek, létesítésük és használatuk teológiai szempontból káros, ezért büntetett volt, s az Isten haragját váltotta ki.⁴⁴ De ugyanez nem vonatkozott a többi kertre.

„Édenben, Isten kertjében voltál
mindenféle drágakő borított:
rubin, topáz és jáspis,
krizolit, ónix és nefrit,
zafír, karbunkulus és smaragd.”

³⁷ Ez 31,1-14.

³⁸ Jóel 2,3.

³⁹ Ézs 51,3.

⁴⁰ Ez 36,35.

⁴¹ Jn 4,12.

⁴² Jn 6,35.

⁴³ Jn 5,24.

⁴⁴ Ézs 51,3; 17,1-11; 65,3; 67,17.

Látható, és a Biblia hivatkozásai miatt el kell fogadni: a kert a világ közepévé vált. Ebben gyűlt össze a természetnek minden java, különös gondja és munkája van benne a Teremtőnek, s értéket is tulajdonít neki, hiszen legfontosabb teremtménye, az ember számára átadja, illetve – egy élet díjául – ígéri lakhelyül. A kert végső soron jutalom volt és jutalom lesz: olyan valós és képzeletbeli tér, amely a valós cselekedeteket a szimbolikus térbe futtatja ki, s a szimbólumok számára testként való ábrázolási lehetőségekkel szolgál. A kert az ember univerzumává válik, s évszázadokon át, a kereszténység organikus, majd a reneszánsz neoplatonista ihletettséggű vitalista világképében a világ szimbólumegyütteseként értelmezhető. Valamennyi, az ember számára fontos tudás eredője ez a félig humanizált természet (avagy félig a naturális emberi közeg) lesz.

A Biblia kertjeinek tulajdonsága a keresztény kozmológia nem egy területén kimutatható. Van azonban egy kert, amely magába sűrítette a kert valamennyi keresztényeknek fontos tulajdonságát, s mintaként fog szolgálni a későbbi kertek számára. Az *Énekek éneke* által meghatározott tér ez – amely egy asszonyi személyhez, az istenanyaként, a közbenjáróként tisztelt Máriához, a Krisztushoz fűződő, el nem apadó szerelmi ember alakjához fűződik.

A hortus conclusus az a szimbólumegyüttes, amely a krisztianizált természeti és kerti jelképek tömegét fogja és rendezi össze. A jelképegyüttest a babiloni fogság után keletkezett ótestamentumi kánoni irat adja, amelyben egy ifjú pár szerelmi egymásra találásának története van leírva. Salamon király és Szulamit keleties erotikájú, természeti hivatkozásokban gazdag dalgyűjteménye, a kánoni könyvek allegorikusan értelmezendők: az Isten és népe, Krisztus és egyháza viszonyát láttatják.

A kert fogalma a kereszténység jelentéskényszerei miatt – hiszen az például a Paradicsomhoz is hozzákapcsolódott – új, az eredetét egyre inkább elrejtő tartalommal telítődött, s a jelentése évszázadok alatt folyamatosan bővült, mind pontosabbá vált. Az elzárt kert az *Angyali üdvözlés* típusú ábrázolások központi eleme lesz, ahol Mária (illetve a benne összpontosuló jelképi tartalmak) szüzessége több motívumból összeálló rendszerként jelenik meg. Mivel ezekben középkori ábrázolásokban mindennek jelképi értéke volt – köztük a növényeknek is –, az abban szereplők ékítmény jellege elhanyagolhatónak számított.

Ezért idővel a hortus conclusus – amely az *Angyali üdvözlés* típusú képek után, abból kiegészülve megteremti az Unikornis-ábrázolásokat, majd a késő gótikában a *Mária a rózsalugasban* típusú képeket, hogy végül architektikus eleme legyen a reneszánsz szakrális építészetnek – nemcsak szimbolikus tartalommal rendelkezett, de olyan ideális díszkert bemutatását is elvégezte, amely kertészeti módszerekkel megvalósíthatónak is látszott.⁴⁵

Az eszményi kert – az elzárt kert – elképzelése a keresztényeknél az ószövetségi *Énekek énekére* (4,12-19) vezethető vissza.

Bezárt kert az én húgom, menyasszonyom,
bekerített forrás, lepecsételt kút.
Paradicsomkert nőtt rajtad:
gránátalmák édes gyümölcsökkel,
ciprusok nárdusokkal,

⁴⁵ HOBHOUSE, P. (1992.) 81.

nárdus és sáfrány, illatos nád és fahéj,
 sok tömjénfával,
 mirha és aloé,
 sok drága balzsammal;
 kertekben lévő kút, élő víz forrása,
 mely a Libanonról csörgedezik.
 Támadj föl, északi szél, jöjj elő, déli szél,
 fújj rá kertemre, áradjon illata!
 Jöjjön el kertjébe szerelmesem,
 és egye annak édes gyümölcsét!

E kert az Atya – a szerető – számára készül, s Szűz Mária minden tisztaságát magában foglalja! A salomoni leírást kiváltó élmény mögé nem nehéz belelátni a kora keresztények – korabeli – vágyakozó elképzelését a kietlen vidékeken elterülő, elzárt, vízben és illatos, buja növényzetben gazdag kertekről.

E kert kör alakú és elkerített. Amint a 'paradeisosz' alapján várható is, fallal körülvett, azaz zárt kert: az erősségben a benne foglalt értékeket őriznie is kell, s a világtól el is kell rekesztenie. Hiszen bármennyire is földi jellemzők sűrűsödtek benne egybe, az égi szempontok szerint választatott ki. Az idegen, természeti világtól elhatárolt terület azzal tehát szembe is került, más törvények szerint alakult a sorsa. Végére: belső törvényei vannak, egy szellemiség kifejezése: ilyenképpen tehát egy szellemi rend fizikai megvalósítója, modellje. Világkép.

Szent hely, s minden részében az. Az Istent itt lehet a földön legközelebről megtapasztalni, elvégre az Ő kertje ez, ahol még a képmása is megjelenik: egy asszony viseli. Néha még egy gyermek is – de Ő valószínűleg maga az Isten. A kert tudás forrása, a hatalom és az erő összpontosulása. Közepén valódi forrás fakad, zárt kútból – amely Mária feltöretlen tisztaságának és jegyességének szimbóluma. E forrásból csörgedező víz négy ágra bomlik, a világ négy égtája felé fut, hogy egyben el is határolja egymástól a földrészeket.

A forrás forrásköbe foglalt, fölfelé magasodik: a szent hegy szimbóluma, a közepén álló tudás fája is: azaz itt van a világ tengelye, ahol az anyagi és a szellemi, a földi és az égi egymáshoz kapcsolódik.

S ebben a kertben örök ifjan áll – magában, vagy gyermekével, vagy a tudás szimbólumával: egy könyvvel – Mária, édeni környezetben, a rég jól ismert, paradicsomi növények és állatok között: boldogan. Tökéletes a rend, a harmónia – mert a hortus conclusus az időnkívüliség tere. Ez a számtalanszor ábrázolt kert az eljövendő paradicsomot mutatta be a híveknek. A hortus conclusus megszűnik az elvesztett, a múlt idő kertjének lenni: a múltat már csak az édenkert-ábrázolás egy része, a kiüzetés a paradicsomból típus mutatja (ámbar az megjelenésében sokszor mutat hortus conclusus jellemzőket is).

Az elzárt kert, a lepecsételt forrás, a kút, az édes illatú liliom, a rózsza és még számtalan, a középkor vége felé készült *Angyali üdvözlés* (ahol arkangyalok védelmezik a helyet), s az Egyszarvú-vadászatokon meglévő tisztaság-motívumok Máriára vonatkoznak (s ahol Gábiel tereli be kürtje hangjával a jámbor állatot a szűzhöz). Jelképek veszik körül, amelyek sokszor ugyanazt vagy majdnem ugyanazt jelentik. A hortus conclusus az égi elhivatását vállaló, Krisztus misztikus jegyesének a lakhelye; a XI-XII. századtól kezdve csupán Máriára vonatkozó szimbólumoknak a gyűjtőhelye: megerősödő kultusza miatt halmozódhatott mellé ennyi jelkép. (Lásd 1. ábra.)

1. ábra

Hortus conclusus az 1510 körül készített Grimari Breviáriumban

E jelképek némelyike korábban férfiasnak számított, s a legfőbb mártír, Jézus attribútuma volt. Mint például a rózsza is. A hortus conclusuban már Mária (átvitt értelmű) vértanúságára utal, piros színe pedig a charitasra, hogy a többi rózsajelképről ne essék itt szó: ez valóban nem az a szent hely, ahol a kolostorkerti gyógynövény virágai illetéktelen szellemi szépségek számára lennének följárlva.

A hortus conclusus az az ószövetségi eredetű elképzelés, amely a középkori keresztény kertek kertészeti kialakítására is hatással volt, akár a bibliai növények felhasználásában, akár a kereszténység alakjaihoz kapcsolható növények kultiválásában, akár a kert struktúrájának kialakításában. Ez a kert jelenik meg a kolostorok árkaos kerengőin belül, ahol vallási hagyomány által meghatározott növényekkel ültetik be az ágyásokat, hogy az azokból származó herbákkal hol a szenteknek tisztelegjenek, hol a szentek közbenjárásával egyidejűleg betegeket gyógyítsanak. S ez az a kert, amely ábrázolt formában megjelenik a képeken, de a templomi tereken belül is, például a keresztelő medenceként, vagy a katedrálisok és monostorok alaprajzában is figyelembe veszik: nem véletlenül, ezek a szakrális épületek a paradicsom felé vezető út első, földi állomásai.⁴⁶

⁴⁶ HANKISS E. (1997.) 65.

S ez lesz az a kert is – bár nem ez volt a célja –, amely előbb a lelki, majd pedig a testi szépség kultuszának helyévé válik: erre szolgál indokul, hogy már az *Énekek éneké*-ben is a kert a női szépség metaforájaként, a nő testének-lelkének idealizálásaként jelent meg.

Az iszlám kertek

A Koránban, előképeknek megfelelően a bibliai kertek formái szerepelnek: a köznapi kertek, az Éden és a Paradicsom fordul elő benne. A földi kertekről szóló példázatok csupán két szűrőben fordulnak elő, s feltűnően kevés adatot tartalmaznak. A barlangról szóló szűrőben egy férfi két szőlőskertet kap, amelyet pálmafák kerítenek körül.⁴⁷ A gyümölcsöt termő kertek között patak fakadt. A másik példázatban⁴⁸ a kertet a szüretelés jelöli.

A bibliai előképhez képest az Éden és a Paradicsom tartalma egymáshoz jobban illeszkedik. Hogy Éden valamiféle nagyobb, talán földrajzi terület, abból következik, hogy a Korán általában az 'Éden kertjeiről' beszél. Van tehát egy olyan vidék, amelyre a gazdag kertek sokasága a jellemző, amelyekbe élete jutalmául léphet be a muzulmán ember. Az Éden kertjei és a Paradicsom tulajdonságai minden másban azonosak – még ha az utóbbi hollétére nem is találhatunk közvetlen utalást. Ámbár az, hogy az élet után léphet oda akár a nő, akár a férfi, a terület nem földi voltára mutat.

Az Éden kertjeiről szóló szöveghelyek mindegyike megemlíti, hogy azok csak a hívők számára nyitottak, akik betartják az iszlám öt alaptörvényét. Az ígért kertek alatt patakok folynak, a kertekben jó hajlékok találhatók.⁴⁹ Ezeket jutalmul kapják az állhatatosságukért: s ami a legfontosabb, „végső lakhely”-ül, azaz állandó használatra.⁵⁰ – Allah gondoskodik arról, hogy az evilági élet a túlvilágihoz képest (csupán rövid) élvezet legyen. Az Éden kertjeibe be kell lépni: egy határt át kell hágni, amely alaposan megkülönbözteti a kinti és a benti helyzetet: ott benn „mindenük meglesz, amit csak akarnak”, a hívőknek.⁵¹

A barlang szúra szerint e kertekben tiszta életük fizetségeként az ott élők számára mindez: szép pihenőhely!⁵² A víztől hús, fás területen szép és drága holmikba öltöznek, arany karperecekkel⁵³ ékesítik magukat, zöld brokátból készült köntösöket vesznek fel, és kereveteiken fekve pihennek – mindennel ellátják őket reggeltől estig⁵⁴, nem hallanak üres fecsegést sem.

Éden kertjeiről összefüggőbben tájékoztat a 38. szúra:

...És az istenfélőknek szép (szállás)helyük lesz, ahová megtérnek:
Éden kertjei, amelynek kapui megnyílnak előttük,
(kerevetekre) dőlve fekszenek ott és sok gyümölcsöt és ételt kívánnak,
és lesütött szemű, s (velük) egyidős (hurik) lesznek mellettük.⁵⁵
(Simon Róbert fordítása)

⁴⁷ Korán 18:32-42.

⁴⁸ Korán. Az íróto, 68:17-34.

⁴⁹ Korán 9:72.

⁵⁰ Korán 13:24.

⁵¹ Korán 16:31.

⁵² Korán 18:30-43.

⁵³ Korán 35:33 szerint az aranykarperecek mellett gyöngyökből készületekkel is rendelkeznek az Éden kertjeiben tartózkodók.

⁵⁴ Korán 19:61-62.

⁵⁵ Korán 38:49-52.

Mindez a sivatagi nomád jólétről való elképzelés: zárt szállás, amelynek kapui érkezésekor feltárulnak, s a pásztor a vallás által axiomatikusan kezelt vendégfogadásban részesül. Bőséges étkezés – étel és a kert javai: gyümölcs – kényelmes kiszolgálás – eldőlve a kereveten, ahol szende, korukbeli asszonyok szolgálnak fel a részükre, akikkel utóbb kedvükre szeretkezhetnek.⁵⁶

E helyekre atyák, feleségek és utódok mindegyike bekerülhet, az asszonyok számára – ha jóra valóak – ifjak fognak szolgálni. S a vendégek éppúgy tetszésüket találják bennük, miként Allah is tetszését leli őbennük.⁵⁷ A hívó együtt van immár azzal, akit mindig hitt, az ő Urával.

A földi kertpéldázatok és az édeni kertek a Paradicsom szinonimái: a Paradicsomról szóló hirdetés lényegében nem más karakterű, csak valamivel bővebb: Mohamed szúrāja szerint:

A Paradicsom, amire az istenfélők ígéretet kaptak, ekképpen fest: vannak benne nem-poshadó vizű patakok, mások tejfel folynak, amelynek az íze nem változik és vannak borral folyó patakok, ami gyönyörűségére az ivóknak és vannak tisztított mézzel folyó patakok. Mindenféle gyümölcsük lesz benne és megbocsátás az uruktól...⁵⁸

A paradicsom továbbá: az a hely, ahol védettek lehetünk, hiszen az első halál után nincs több, s „Allah ... óv a Pokol büntetésétől”⁵⁹. Hurik vagy „tisztává tett feleségek” találhatóak ott, akiket árnyas tisztásra lehet vinni.⁶⁰

A lassan kialakuló, sok változáson átmenő *Ezeregyéjszaka* (Alf laila wa-laila) anyagában két, valóban arab alapréteg húzódik meg, a IX-X. századi bagdadi kereskedőtörténetekhez kapcsolódó, Szindbád-mesék és a szókimondásukról ismert szerelmi fabulák, valamint a XI. század után készült, tréfásabb hangú, erotikus vonásokban gazdagabb, természeti, állattörténeti elemekkel bővelkedő kairói történetek. A kert azonban állandó, kitüntetett értékű térként jelenik meg a mesékben.

A rúkh-madár által a negyven lány kastélyába került koldus, különös kertekre bukkan új lakhelyén: s az egyik, amint azt leírja: „olyan volt, mint maga a paradicsom. Kertre nyílt, gyümölcs alatt roskadozó, zöld fákkal, melyeknek minden ága terhe alatt rengett, a kertnek friss zöldje fölött hűvös szellő lengett, ezer madár csattogva zengett, dalukból Allahhoz hálászó csengett; a pázsitot csergő patak szelte, a légben édes illatok szálltak szerte. Gyönyörködtem az almában, amelynek egyik fele piros, mint a szerelmes leány arca, másiké sárga, mint a félénk, bánatos szerelmes ifjúé, megcsodáltam az illatos birsalmát, a rubinszínben játszó szilvát... Másnap benéztem a másik helyiségbe: ott pálmákkal beültetett tágas tér tárult elém; a rózsza, a jázmin, henna, nárcisz, ibolya, kamilla és liliom közt patak folyt: a bűvös illat megrészegített.”⁶¹ A mesegyűjtemény kertképe a Korán kertjeinek élőlényeivel, tulajdonságaival és jelképrendszerével is rendelkezik.

⁵⁶ Korán 44:54.

⁵⁷ Korán 98:8; 55:56.

⁵⁸ Korán 47:15.

⁵⁹ Korán 44:56.

⁶⁰ Korán 4:57 és 2:25.

⁶¹ Az *Ezeregyéjszaka* meséi. A teherhordó és a három lány története. A harmadik koldus története. 54.

Az *Ezeregyéjszaka* meséiben legtöbbször előforduló számok között a négyes szerepel. Négy asszony, négy élvezet, négyesen alapozott eljárások, négy sarokra épült épületek: mindez az iszlám kozmológiának négy minőségére hivatkozik. Az iszlám kert négy-szegletes, a salamoni *Énekek énekének* kertjét is így képezték le, amelyben négy folyó folyik, négy világtáj alkotja – melyek centrumában a paradicsomi, édes illatú környezetet élvezi a hithű muzulmán. A négyes szám kedveléséből következik, hogy bizonyos ábrázolási helyeken, amikor például növényformák mutathatók ki, a virágszerűek között számos a négyeszirmú.

A megvalósított iszlám kert a Korán által megígért Paradicsom előzetes, földi élményével kecsegtet. A külső világtól természetes falakkal elzárt, vízgazdag, friss víztől hűvös, ár-talmas növényektől mentes, illatos virágú és tápláló gyümölcsű fáktól árnyékos kert – mind-azt jelenti, ami a nomád népesség részére a biztonságos élet, vagy vágyképének birodalma. Ez lenne az alkalmas környezet a tudás forrásának, a Koránnak illő megismerésére.

Ebben a kertben azonban nem csak az iszlám tanítások által már megnevezett növények fordulhatnak elő. Nem csak azok, amelyek a megnevezés jóvoltából kiemelteké váltak, az ember és Allah szimbolikus kapcsolattartásának eszközei lettek. Hanem azon növények is, amelyek az ember számára kínálhatnak hasznót – árnyékot, illatot, kellemet: mint például a koronájával hűs, napfénymentes helyet biztosító platán, avagy az orvosságot szolgáltató sokféle herba. Ámbár nehéz a különböző feladatok ellátására szolgáló növények használatba kerülési okai között éles különbséget tenni, hiszen az illatozó virágú és ehető termésű mandulafák s egyéb (általában kettős hasznú) növények ugyan nem szolgálják-e Mohamed próféta elképzelését a mennyországról, s az illatuknak, termésüknek ugyan nem az-e a feladatuk, hogy a paradicsom édes harmóniáját előlegezzék? Ilyen értelemben az iszlámban – miként a kereszténységben is – a természet bármely eleme vagy annak bármiféle megnyilvánulása jelképpé válhat. Aminek az a következménye, hogy az egyes növényfajokat ábrázolták – hiszen a növények ábrázolhatósága az iszlám vallásban engedélyezett, ha nem is a saját szépségük miatt, hanem azért, mert Allah lelkére emlékeztetnek.

PENELOPE HOBHOUSE az iszlám kert szimbolikáját elemezve, a sajátosságok közé sorolta a művelés alá vont terület már említett – négyfelé osztott – négyszögletes voltát. A derékszögben elhelyezkedő csatornákat a perzsa eredetű öntözőművek elhelyezésével rokonítja, de már a négyes számnak muzulmán kozmológiai jelentőséget is tulajdonít. Az egymás mellett fekvő négyszögek a változó természet gazdag, egymásra törvényszerűen következő megnyilvánulásai – állítja –, így válhatnak ezek a kertek a biztonságba, a szépségbe, a hitbe való elmerülés tereivé, az univerzum megértésének a helyeivé is. S csupán a többszörösen összetett funkcióval rendelkező kert biztosíthatta azt, hogy e kertkultúra évezreden keresztül alapjaiban változatlan tudott maradni.⁶²

A víz felhasználására épülő, szimmetriát mutató, geometrikus elrendezésű, zárt kertekben a medencéknek, a vályúknak, a szökőkutaknak, a megfelelően kialakított falak között vagy termekben futó víz hangjának, mozgásának és fodrozódásának saját jelentése van, s persze a víz a növények növekedéséhez is szükséges. Ilyen szerkezetű kert korábban is készült, de hogy milyen növényeket használt az iszlám világ a kertépítésben, arról

⁶² HOBHOUSE, (1992.) 42–44.

először egy 1050-ből származó, al-Biruni-féle lista kínál tájékoztató adatot. Köztük vannak természetesen DIOSZKORIDÉSZ és PLINIUS növényei – és sok új változatú faj.

A muszlimok növényeinek nagyobbik része, klimatikus okokkal magyarázhatóan, megegyezik a mediterráneum népeinek növényeivel. Az e növényekről szóló görög és a bizánci ismeretek (a VIII. századtól, amikortól a bagdadi uralkodók arabra fordítatják az ősi, leginkább orvosi tudást őrző, de értelemszerűen botanikai ismereteket is nyújtó szövegeket) szabadon fölhasználhatóak voltak, s azok átszarmaztatásában keresztény és zsidó tudósok is részt vettek.

A kultikusan megalapozódott muszlim élőlényhasználatot erősíthette, hogy a letelepedést, s így a föld- és kertművelést vállaló, a mezőgazdasághoz nem nagyon értő arab népesség agronómiai, kertészeti, medicinális tudását kialakító és rögzítő iszlám előtti mezopotámiai (azaz nabateus), valamint a görög-római ismeretek a területen biztosak voltak. Megalapozónak tekinthető például a QUTSÁMINAK tulajdonított, időszámításunk utáni első évszázadokban keletkezett *Nabateai mezőgazdaság* című mű.⁶³

A keleti előképeket gazdagon mutató, az Ibériai félszigeten a X. században, tehát a viszonylag későbbi iszlám időben létrejött asztronómiai–agronomikus–liturgiai *Córdobai kalendárium*ban megnevezett szerephez jut számos növény, amelyek szerepét e sokféle hagyomány együttesen alakította ki.

Az iszlám kertek azonossága ellenére meglévő különbségeket az ökológiai tényezőkkel magyarázhatjuk. A kerttörténészek szerint megkülönböztethetőnek látszanak a bagdadi kora abbasszád kertek, a IX–XIV. század között létező Ommajád mór kertek, a XIV–XV. században készült Közép-Ázsiai kertek, amelyeket a Timuridák alatt készítettek, a XVII–XVIII. századi Szafavida perzsa kertek, a XVI. századtól készülő ottomán s a XVI–XIX. század között létrejött, BABUR leszármazottjai által folyamatosan alakított észak-indiai kertek. S e kertek növényei egyszerre szolgálták a paradicsomi képzetek kialakítását és a mindennapi szükségletek kielégítését.

Az *Énekek éneke* láthatólag nem csak a kereszténység kertképét, s ezzel összefüggően az univerzumelképzelését határozta meg. Az iszlám kert szerkezete is ebből, az időszámítás előtti harmadik század környékén véglegesített dalgyűjteményből ered: annak ellenére, hogy kifejlésében gyakorta a keresztény kerttel ellentétes vagy más ideológiákat mutat fel.

Mindkét kert zárt, erődítményszerűen fogja körbe őket a fal, hogy a külvilág tekintete elől minden elzáródjon, s ami bent van, csak önmagára vonatkozzék. A keresztény hortus conclusus és a belőle levezetett kertábrázolások, miként a megvalósított kertek is, kör alakúak: a kora kereszténység idősíkokat nélkülöző, az antikvitás tér- és időelképzelésére alapozott nézeteinek ez felel meg. A világ gömb alakú, az idő önmagába tér vissza. Az iszlám kertek azonban négyszegletesek – a négy oldal szintén az antikvitás ismeretét hivatkozza, mégpedig a négy elemét s az arra épülő tanításokat.

Az iszlám kertkultúrának a technológiai hatásokon s a felhasznált fajok számának szélesítésén túl a kereszténységre kifejtett egyéb hatásait is meg kell említeni, s ezek közül fontosnak látszik a természetképi és az orvosi–higiéniai.

⁶³ MEYER, A nabateai mezőgazdaság és botanika történetéből, 10.

A Szaszanida Perzsiát meghódító arabok nemcsak a kertek gazdagságával és oázisszerű értékével szembesültek, hanem azzal is, hogy a virágoskertek növényeihez hasonló értéket képviselnek a termékeny völgyek vadvirágai is. Bármelyik hely szolgáltatott számukra valamilyen szempontból értékes növényanyagot – a lefordításra kerülő antik botanikai jellegű könyvek tartalma ezt erősítette meg. A IX. században lefordított DIOSZKORIDÉSZ *De materia medica*-ja szerint is találhatók gyógyításban használható növények az ember nem érintette tájakon: azaz a természetnek saját megbecsülendő értékei vannak. Mindez elég alapot nyújtott a keresztény elvekhez képest természetközpontúbb természetbölcselethez.

Az iszlám orvoslás és gyógyszerészet nagy népszerűsége tett szert az európai szakemberek körében, a muzulmán alkotók és munkásságuk nemcsak példakép és hivatkozási alap Európában, de tudásuk, a napi gyakorlatba is beépült. Az egyetemeken oktatták tudásukat, okfejtésüket és szemléletüket, könyveiket lefordították, receptjeiket módosítás nélkül felhasználták vagy módosítások révén igyekeztek európaivá alakítani – a XI. századdal kezdődően s még a XVII. században is, hogy a tekintélyük majd csak a XIX. századdal tűnjön el véglegesen. Az iszlám orvoslásnak filozófiai háttere is volt, ez tette megkerülhetetlenné, s más tudományágakkal, mint például a fizikával való kapcsolatát. AVICENNA, ABULCASIS és AVERROËS európai népszerűségét nem csupán az adta, hogy általuk arisztotelészi természetismeretre lehetett szert tenni, de fizikusi és holisztikus jellegű medicinális tudásuk is, amelyek sikeresen átültethetőnek bizonyultak. Az arab orvosok a betegség okát keresték, s nemcsak tüneti kezelést vállaltak.⁶⁴

A szakrális kertektől a profán kertekig

A kert mind a kereszténységben, mind az iszlám civilizációban szakrális tér: az Úr létezésének helye s egyben a bizonyítéka. A szent iratokban leírt édeni terület földi utánzásra szólít fel: a létrejövő kertek, az érintetlen természettel szemben értékkoncentrátumokként jelentkeznek, valamiképpen a túlvilági kert tulajdonságait hordozzák, s minden természetes és mesterséges részletük annak allegóriájaként szolgál. Éppen ez a jelképlehetőség, amely indokoltá teszi létrehozásukat és fenntartásukat. E tér fennmaradásához szükséges gyakorlati eljárások és igények mentén jelenik meg az a mezőgazdasági–kertészeti praxis, amely lehetővé teszi a népesség élelmiszerrel való ellátását, továbbá megalapozza a kulturális–művelődési igény kielégítését is. A gyakorlatban a kertészeti ismeretek késő középkori fejlődését antik előzmények teszik lehetővé, attól függetlenül, hogy éppen Európában, mindenekelőtt a kolostorkertek környékén vagy az iszlám világban – a szükségképpen módosulásokkal együtt – maradt fenn ezeknek az ismerete.

A kert értéke maga az Úr: s mindaz értékes, ami tőle származik és származtatható. S nemcsak a kert élőlényei – jöjjenek azok a kontinentális éghajlat sztyeppeit vagy lombos területeitől, avagy a mediterráneumból –, többségükben a növények s némileg az állatok neveztetnek meg, s szereznek egyéni jelentőséget, hanem mindaz az emberi akarat és munka is, amellyel a kert állandósága megtartható.

A kertek szakrális célú fenntartását a hortus conclusus bizonyította. Amíg az általa egybekerített jelképgyűttesnek metafizikus jelentése van, a részei: az épített konstrukciók,

⁶⁴ NASR, S. H. (1968.) 185-197.

a növények, az állatok, a szellemvilág lényei, ugyan a szakrális jelentés megtartása mellett, de gyorsan profanizálódnak. Hiszen praktikus célokból is megengedett mind-egyiknek a használata: táplálkozási, higiéniai vagy gyógyászati szerepük van.

A kolostorkertekben a növényállomány funkciója elkülönítetlen: együtt találhatók a zöldségnövények, a gyümölcsök, az illatszert szolgáltatóak és a gyógynövények – nem-egyszer éppen a temetőben (amely ideiglenes állomás a paradicsom felé, s így a temetkezési helynek paradicsomi tulajdonsága mutatkozik). Amíg a középkor elképzelése szerint bármiféle betegségből való gyógyulás oka Istentől származik, addig a hozzá forduló imák és azok a növényi és állati eredetű gyógyszerek lesznek a gyógyászatban hasznosíthatóak és hatékonyak, amelyek közvetlenül kapcsolatba hozhatók az Úrral vagy környezete alakjaival, mindenekelőtt Máriával. Az isteni környezethez tartozik így például valamennyi illatos növény (az áldozás, a füstölés eredetére mutatva rá), valamennyi tápláléknövény (amelyek így megszentelt gyógyszerek is lesznek), és azok, amelyek szerepe leginkább allegorikus, amelyek érzékelhetővé tett, testiesült fogalmak. Az emberi kultúrába bevont élőlények bármelyikénél – az időben előre haladva – együttesen mutatkozik meg a hármas használatbavétel, még ha annak más-más lesz is az aránya. Például: a rózsza kultúrába kerülését ugyanezekkel az okokkal magyarázzuk. A rózsza (legkevésbé) tápláléknövény (bár eszik a termését, s ételillatosításra és -színezésre használják), az antikvitásban gyógynövény (amely használati ok aztán a kereszténységben tovább szakralizálódik, hogy később – az előzményekre építve – az elsők között bevonódjék a keresztény szakralitásba), s Jézus, Mária és a vértanúk jóvoltából gyógyító és szentség jelző szereppel is rendelkeznek.⁶⁵

A táplálkozási, a gyógyászati és a szakrális igények kielégítésére szolgáló kertészetben a fenntartói elvárások alapján a középkor végével szétválnak a kerttípusok: és ehhez leginkább a skolasztikus medicina gyógynövény-szükséglete, valamint a neoplatonizmus szépségelképzelése járul hozzá.

Az antik természetismeretben a mezőgazdaság és az orvoslás az, ami az élőlények használatát érvényesíti. A táplálkozás és a medicinális igény közvetlenül és közvetetten indokoltá tette számos növény folyamatos jelenlétét. A mezőgazdasági ismeretek a Római Birodalom szétesése után elszegényedtek, feledésbe merültek, s csak a IX. században, a *Capitulare de Villis* megjelenésével egy időben, az egységesedő európai kolostor-építkezések idején fejlődnek ismét némileg.

Az orvosbotanikai munkákban foglalt tudásra, a kertépítészethez képest mintha nagyobb szükség lenne. Az alapvetést továbbra is DIOSZKORIDESZ *De materia medicája* jelenti, amely mindenekelőtt Kis-Ázsia déli részén és Görögországban honos növényeket s a belőlük készíthető gyógyszerek listáját, felhasználási praktikáit tartalmazta.

A patrisztika korában a rómaiak kertgazdálkodási gyakorlata szinte teljesen, elméleti ismeretei nagyobb részben eltűntek. Régészeti adatokban sem lehet gazdag ez a kor – leginkább, mert a népesség számára nem a kertek nyújtották a megélhetést. Az alacsony számú népesség eltartására elegendőnek bizonyul a természeti környezetben fellelhető és előállítható táplálék. A belterjes gazdálkodás sem nagycsaládi igény. A VII-IX. századtól pedig a táplálkozásváltás, az állati eredetű élelem erőteljesebb fölhasználása szolgál pótlásául a megnövekedő igényhez.

⁶⁵ GÉCZI J. (1998.)

A patrisztika kora végének kertjeiről nagyobb terjedelemben a maga kompilációs módján SEVILLAI IZIDOR tudósít. Az *Etimológiák könyve* a korábbi írásban fennmaradt kertészeti ismeretek halmaza, keresztény jellegű ajánlatokkal kibővítve. *De rerum naturis* művében HRABANUS MAURUS, *Liber hortorum* munkájában a IX. században élt WALAHFRIED STRABO foglalkozik a kertekkel: az utóbbi a kolostorkert ideáltípusának megadója lesz. STRABO kolostorkert-elképzelésében is ott a többség: a kert részben konyhakerti, és gyógynövényei folytán tápanyag és medicinaforrás (e kettős cél némely növény termesztésében elválaszthatatlan), részben az érzékszerveket – azaz a testet – gyönyörködtető, enyhítő 'locus amoenus', részben pedig az a metafizikai tér, amelyben Isten jelenlétét a szokottnál közvetlenebb módon lehet megtapasztalni.

A világi kertekről irodalmi jellegű munkákban olvashatunk. A locus amoenus (természetesen antik előzményekre hivatkozhatóan) nem a kor kerthasználati gyakorlatából származik: leginkább a hortus conclusus – némileg – világiasított, de a Paradicsomtól–Édentől soha le nem választott változata. Az udvari kultúra sokat hivatkozott, környezeti kontrasztra épített tere, ahol harmonikus körülmények, emberiesített természet ad megfelelő elrendezettségű, szcenírozott háttérrel a mindenkori történetnek, a Trója-regényben az alma-ajándékozásnak, a Yvain-regényben Artus udvartatásának, a Laurin-eposzban a társasági életstílusnak, a Rózsa-regényben az érzelmi-moralizáló áradásnak (lásd 4. ábra). Az irodalmi ábrázolások mutatják csak meg igazán: ezek a helyek a Paradicsomról szóló bibliai elképzelésnek felelnek meg, amelyben a testiségnek csak annyi jelentősége lehet, amennyiben a szellemre vagy annak kisugárzására vonatkozik.

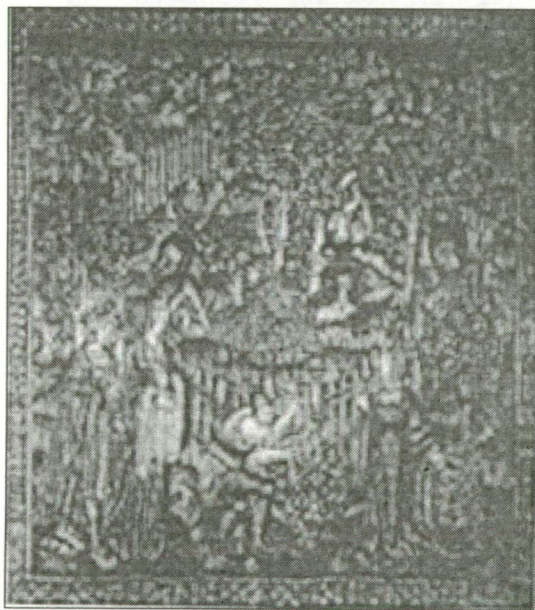
2. ábra

A Paradicsom mint hortus conclusus. Jan de Limbourg és testvérei: Bűnbeesés és Kiűzetés a Paradicsomból. Berry herceg órásárkönyve (1415–16.)

3. ábra

Felső-rajnai mester: Paradicsomkert (1410 körül)

4. ábra

A Rózsa regénye illusztrációja egy XVI. századi francia kárpiton

E profán jellegű, de szakrális elemekből építkező helyet a vágáns költészet tovább módosítja: földi paradicsommá igyekszik átnevezni, ahol helye van mind a testi szerelemnek, mind az önfeledtségnek és önfelkínálásnak, vagy éppen azoknak a cselekedetnek, amelyekkel érzéseket tudnak kifejezni.

A hortus conclusus elkerített voltát az előzőnél erőteljesebben hivatkozó világi kertek is vannak: miként az uralkodók számára készített vadasparkok (Nagy Károly aacheni kertje fallal körbevett, ahogy azt az antik mintákból igyekeztek átemelni), az epikában előforduló rózsakertek is ilyenek. E kerteknek, a kertek élőlényeinek kevés szerepük van, a vadaspark éppen a német-római császárság uralkodói elemei közé emeli át a példaképnek talált görög és római császárkori előképeket, a rózsakerttről szóló írás pedig a virágkultuszt erősítve jogi, törvénykezési, temetkezési szokásokat hivatkozik (úgy, hogy éppen a színszimbolikát egyéníti) – s üdvkereső szerepük kétségtelen.

A Biblia édenkertnek és a Paradicsomnak, továbbá az *Énekek énekéből* származtatott hortus conclususnak megnevezett középpontja: a fa, a forrás. A világ központjaként történik a rájuk való utalás, a szent hegyre is, s ugyanilyen okból történik a rámutatás a továbbiakban a szent városokra, a szent helyekre vagy éppen a kozmikus hegyet utánzó templomokra s a kertekre is. A terek és építmények szimbolikus hangsúlyának helye meghatározott. A kolostorok térszervezése hasonló – rámutató – szabályok szerint történik.

A kerengőből nyíló hortus minden kolostor középpontját foglalja el: ezt a kertet övezi valamennyi kolostorépület. A kert négyszögletes, amelyben ágyások fekszenek, az ágyások között ösvények futnak. A Sankt Galleni karoling kori ideálterven a templomhoz közvetlenül csatlakozik a négyszögletes kerengő, középrésze pedig a kerti tér. Ezt az elrendezést fogadják el az épülő kolostorok. A ciszterci Szent Bernát ezt a kertet hol a paradicsomhoz, hol a hortus conclusuhoz hasonlítja⁶⁶: a szerzetes élete e zárt, meditálásra, közösségi életre, némi fizikai munkára alkalmas helyen zajlik, ahol a lélek szükségleteit lehet kielégíteni. Ezt szolgálják – liliumtól a zsályán át a rózsáig – a szakrális jelentéssel telített növények, a végtelenségig róható, önmagába visszatérő utak, az égbolt felé nyitott tér, a fölfelé irányuló építmények, az arányokkal sugallt harmónia-elképzelések, a kútház tápláló és tisztító vize. A szerzetesek kolostori kertje a misztikus kert földi megvalósulása éppúgy, mint a profán használatú kertek, de azokhoz képest bennük nyilvánvalóbb és közvetlenebbül tapasztalhatóbb a transzcendentális szerep.

A kereszténységbe a díszkert – az Úr környezetét jelentő, a földi élet számára is megvalósítható tér – jelentőségét (talán Bartholomew de Glanville 1240-ben írt enciklopédikus munkája nyomán) Albertus Magnus vezeti be: *De vegetabilibus* munkájában (1260.) az udvari ünnepségek helyeként határozza meg, s előállításának kertészeti eljárásait, felhasználható növényeit, architektonikus formáit is megadja. Innen fog a díszkert átszármazni Petrus de Crescentiis – a reneszánsz kertelképzelést alapvetően meghatározó, 1305-ben elkészült – munkájába, akitől a – fordítások, majd a könyvkiadás segítségével – Európa-szerte szétzúzó. E díszkert jellemzői éppúgy megtalálhatók lesznek majd Boccaccio *Dekameronjában*, mint Francis Bacon *A kerttről* szóló esszéjében.

A haszonkertekből a korszak édenkert-elképzelésének leginkább megfelelő díszkert és az orvosbotanikai kert szinte egy időben válik le, hogy aztán gyorsan kiegyenüljenek a

⁶⁶ TAKÁCS I (1995.) 26.

zöldecskék és a gyümölcsösök is. E szétválást az egyre többször és nagyobb példányban megjelenő antik botanikai munkák, THEOPHRASZTOSZ, PLINIUS művei, a dioszkoridészi munkásságon alapuló (egyre bővülő) orvosi művek, továbbá az egészségnevelésre szolgáló (még inkább kompilált) herbáriumok, kalendáriumok és csíziók szolgálták, és az antik kertészeti jellegű szakanyagok, amilyenek CATO, VARRO, COLUMELLA és PALLADIUS könyvei, s amelyeket CRESCENSI épít be a kertészetet meghatározó, a reneszánsz korszak Európa-szerte alapvető és népszerű kézikönyvébe.

A díszkert és az orvosbotanikai kert

Az emberi igény alapján különböznek, nem pedig a szerkezetükben a reneszánsz kezdetén teoretikusan is kidolgozott, karakterizálódó, az egy használati mód kiszolgálására szakosodó kertek. ALBERTUS MAGNUS 1260 körül született, említett kéziratában olyan örömkertről írt, amelynek előállításához a technológiát is megadja. A látás és a szaglás számára szolgáló helyszín a szépséget, a kellemességet és a jó illatokat, amint a kortársi szövegekből kitűnik: a paradicsomi állapot jellemzőit tartja a kert legfontosabb tulajdonságainak. De a két érzék kielégítésére szolgáló növények legtöbbször – így a harangláb, rután, lilium, rózsák stb. – is megmarad a maga szentekre való utalása.

Aki a növényeket először szépségük miatt említi, még csak egy kolostorkert lakója, WALAHFRIED STRABO: akinek munkája a IX. századi Hortulus: ebben néhány növényt a szépségével jellemez: Ez új megfigyelési szempont, ám kétségtelen, hogy e virágok csakis azért szépek, mert azok a vallás által kiemelt fontosságú személyekhez hasonlóságot, akiknek attribútumai.

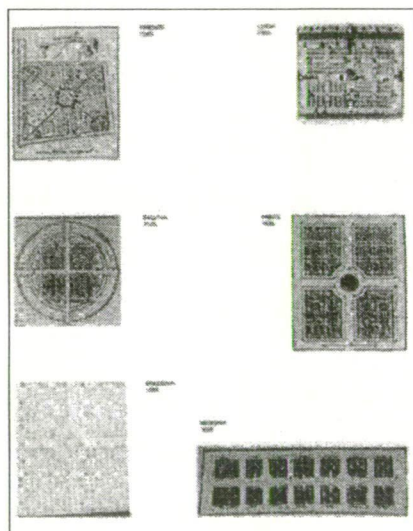
Az ALBERTUS MAGNUS-féle díszkert, bármennyire is a megváltozott igény, illetve kerthasználat eredménye, strukturálisan konzervatív.

Vannak olyan kertek is, amelyek nem annyira a haszon és a nagyobb termés szolgálatában állnak, hanem inkább a szórakozás helyei és termés tekintetében elhanyagoltnak mondhatók, minél fogva nem tartoznak egyik mezőgazdasági földhöz sem. Ezek neve viridantium vagy viridarium. Mivel főként két érzékszerv gyönyörködtetésére szolgálnak, nevezetesen a látásra és a szaglásra, mindazon rendszabályok távoltartásával készülnek, amelyek egyébként a növénytermesztésben irányadók. Ugyanis a szemet semmi sem gyönyörködteti annyira, mint a finom, nem hosszú pázsitfű. Ez azonban csak sovány és nehéz talajon nevelhető. Ennélfogva azt a helyet, amelyet díszkertetnek akarunk berendezni, alaposan meg kell előbb tisztítani a régi gyökerektől, ez pedig csak úgy végezhető el, hogy a gyökereket kiássuk, a földet a lehető legjobban elegyengetjük és jól megöntözzük forró lobogó vízzel, hogy a benne maradt gyökereket és magvakat elforrázza, megakadályozzuk csírázásukat. Azután az egész helyet befedjük finom fűvel, sovány pázsitdarabokkal, amelyeket széles fakalapáccsal erősen benyomkodunk, majd pedig a fűvet lábunkkal úgy a talajba tapossuk, hogy szinte egészen eltűnik: erre nemsokára mint finom hajszálak törnek elő a fűszálak és zöld szőnyeg módjára borítják el a földet. A pázsitnak akkorának kell lennie, hogy mögötte négyzetletű területen mindenféle fűszeres növény, mint ruta, zsálya, bazsalikom, ültethető legyen, hasonlóképpen mindenféle virág, mint ibolya, keselyűfű, lilium, rózsák, kéklilium stb. A fűszeres növények ágyai és a pázsit között, utóbbinak végében, magasabb pázsitdarabokat kell készíteni, amelyeket virágok tegyenek kedvessé és a közepük ülőhelynek legyen alkalmas, hogy az emberek ott üldögélve és virágokban gyönyörködve kipihenhessék magukat és felfrissüljenek.

A pázsitba a napos oldalon fákat kell ültetni, vagy szőlőt kell magasra nevelni, mert ezek lombja bizonyos mértékben védelmezi a pázsitot és árnyékával gyönyörködtet s frissít. Ezekről a fáktól nem várunk gyümölcsöt, hanem árnyékot, ezért nem gondozzuk és nem trágyázzuk alattuk a földet, hogy ne ártsunk a pázsitnak. Vigyázni kell, hogy a fák ne álljanak nagyon sűrűn és nagy számban, mert a friss levegő elzárása egészségükben kárt tehet. Ezért a mulatókert legyen szellős és árnyékos. Attól is óvakodni kell, hogy keserű fákat ültessünk, mert ezek árnyéka elgyengíti az embert, mint például a diófaé és más eféle fáké. Inkább édes természetűek legyenek ezek a fák, amelyek virága kellemes illatú és árnyékuk élvezetes, mint a szőlő, körte- és almafa, gránátalma, babér és ciprus. A pázsit mögött pedig legyen sok olyan orvosi és fűszeres növény, amely nemcsak illatával nyújt élvezetet, hanem a szemet is gyönyörködteti különféle virágával, amely magára vonja a szemlélődő figyelmét. A herbák közül főleg a rutáról ne feledkezzünk meg, mert nagyon szép zöld a levele és keserősége révén elijeszti a mulatókertből a mérges állatokat.

Azonban a pázsit közepére ne ültessünk fákat, hanem hagyjuk szabadon, hogy ott élvezhessük az egészséges szabad levegőt és járkálás közben ne akadjanak arcunkba a fa ágai között feszülő pókhálók, ami elkerülhetetlen lenne, ha a pázsitot egészen teleültetnénk fákkal.

Ha pedig lehetséges, vezessünk a középére tisztavízű forrást és foglaljuk kőbe, mert abban gyönyörűsége telik az embereknek. Északnak és keletnek legyen a mulatókert szabad, az innen fújó szelek egészséges és tiszta volta miatt. Ellenben a déli és nyugati oldalt zárjuk el, mert az innen fújó szelek viharosak, tisztátalanok és az embert gyengítik. Igaz ugyan, hogy az északi szél ellensége a gyümölcsnek, azonban csodálatos módon megóvja az ember szellemi és testi egészségét. Márpedig a mulatókertetől gyönyörködtetést várunk, nem pedig gyümölcsöket.⁶⁷

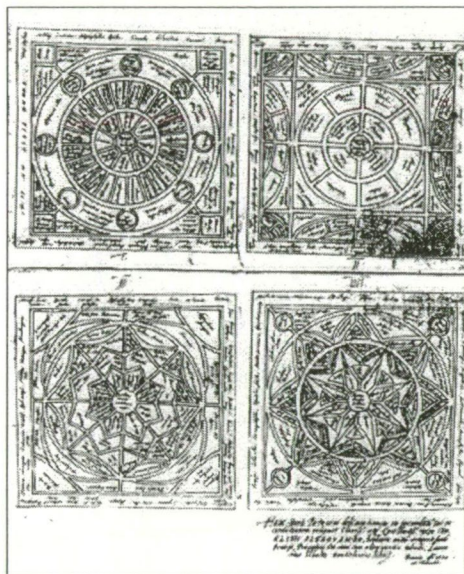

5. ábra

XI–XII. századi botanikus kertek szerkezete

⁶⁷ RAPAICS R. (1932.) 76-77.

Az, hogy a kert szélét – a széljárást is figyelembe véve ültetett – fák és bokrok határolják, közepén fű nő, ahonnan szemlélni lehet a test békéjét szolgáló, szép virágú gyógynövényeket, s a szabad területen kőbe foglalt forrást helyez el, mutatja, hogy e hely rokon tulajdonságú a szakrális kertekkel. PIETRO CRESCENZI bolognai tanácsos *Opus Ruralium commodorum*, amely a középkor első jelentős hatást kifejtő részletes kertészeti könyve, valójában néhány korábbi kézirat alig változtatott anyagát tartalmazza, s COLUMELLA DE RE RUSTICA XII. könyvével csaknem megegyező rész található benne, illetve a VIII. kötet valójában ALBERTUS MAGNUS díszkertleírása.⁶⁸ CRESCENZI kertelképzelése sem áll távol a paradicsomkerttől: a pázsitokat bokrokkal és gyümölcsfákkal szegélyezi, a hűsölés helyeit – mégpedig igen változatos módokon – kijelöli, s mindezt egy egyre összetettebb jelentésű centrum, a forrás, illetve medence köré rendezi.

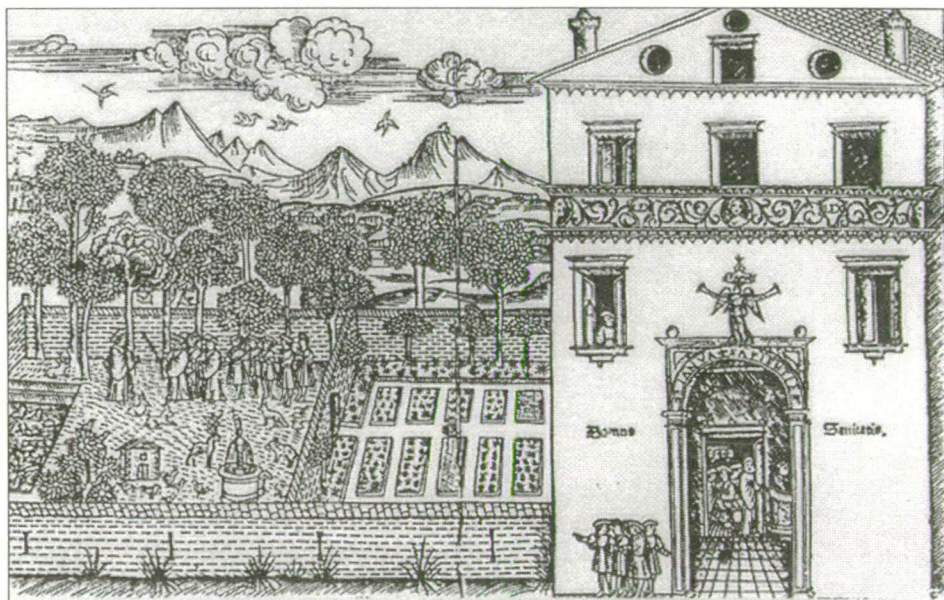
6. ábra

A padovai botanikus kert (P. Tomasini, Gymnasium Patavium, 1654.)

E kertek létrehozásához szükséges természeti anyagoknak, élőlényeknek megmaradt a maguk szakrális értelme (illetve kapcsolata) is: ezzel egyfajta jelképi erősítésre nyílik alkalom. A jelképek egymásra torlódása akkor kezd elbonyolódni, akkortól válnak nehezen áttekinthetővé (sokak számára pedig követhetlenné s üressé), amikor a természetből megformált kertet az allegorizáló (utóbb képzőművészeknek mondott) munkákkal paradicsomiasabbá fokozzák. Amikor a gondosan megmunkált, felépített táj közepébe valóban oda is kerül a kút, a forrással, a szobrokkal és a medencékkel, az ösvények hatásos foltokba ültetett növények között kioszkok, állatházak, barlangok között kanyarognak, s labirintus, pergola, nyírott sövény teszi játékosá és finoman érzékvé a kertet.

⁶⁸ HOBHOUSE, P. (1992.) 94.

A *Dekameron*ban, a Boccaccio 1348-ban írt novellagyűjteményben a zárt kert a beteg világ elől elmenekülő társaság számára ígér földi paradicsomot. Ilyen paradicsomkerteket Petrarca saját kertészkedésével igyekszik megvalósítani: PALLADIUS szövegét másolja és a valóságban is felépít egy kertet. CRESCENZI más-más megvalósítható kertet ajánl a szegényeknek, a nemességnek és a főuraknak: egyik pólusba a kicsiny haszonkertet, a másikba a kiterjedt díszkertet állítja. A táplálkozás és a fényezés az, amelyek egyként az Úrral kapcsolatos, de az ezekből való részesedés nem egyformán adatik meg a különböző emberek számára. S amíg a francia Rózsaregényben vagy annak angol fordításában a XV. századi perzsa irodalomban is a kertet mindenekelőtt allegóriaként lehet értelmezni, amelyekben a főhős hol a zárt kert mélyén rejtőző rózsáért keresve jellepek között bolyong, s egyértelműen paradicsomi helyzetekben találja magát, addig a CRESCENTII nyomán népszerűsödő kertképzelés valódi kertek létrehozására szólít fel. LE MÉNAGER DE PARIS az 1300-as években azt írja feleségének, hogy a háztartás mellett hogyan kell a kerti munkákat elvégezni, Petrarca már a holdfázisok figyelembevételével maga vet és palántáztat, de a barátja, akivel növényeket cserélget, GALEAZZO VISCONTI kastélya köré – Páduában – kertet telepít és gondoz az éghajlaton megnövő kellemetes növényekből.

7. ábra

A hortus conclusus és a kórházi kert együttesének ábrázolása a padovai egyetemi tanár, Leonardo Leggi: *Fabrica Regiminis Sanitatis* (1522.) munkájában

A reneszánsz kertek szerkezetét a keresztény hagyományokba illesztett késő antik kertképzelés is befolyásolta. A kertek növényeit a környező mediterrán tájból kiválasztottak alkotják, egyelőre csupán olyanok, amelyek az antikvitásban kerültek be a kultúrába, a kereszténység pedig tovább használta, illetve azok, amelyeket az iszlám kultúra

Európához közeli területein tettek népszerűvé. A keresztény és az iszlám területek között hamar megvalósultak az első növénycserék, s az így megismert fajok a kertészkedés fejlődésével szerteterjedtek. Mégsem mondható az, bár mód volt rá, hogy ugrásszerűen megnőtt az ismert fajok száma.

A növények cseréjére a XII-XIII. századtól egyre több forrás utal. Magvakat, dugványokat kérnek és küldenek egymásnak a kolostorok lakói. Az arabra fordított DIOSZKORIDÉSSzel együtt a gyógynövény-botanikai ismeretek is elterjednek a spanyol és a dél-olasz területeken, ahonnan tovább viszik az orvosi tudással együtt. A növénycseré és a növénykereskedelem fenntartója a gyógyítás: a kolostorok nagy becsben tartott fűvészkönyveinek, gyógyszerreceptjeinek elkészítéséhez mindenkor szükség van nyersanyagra.

A nyersanyag azonban csak mediterrán területekről érkezhett északra – e vidék növényeit írják le a korabeli kézikönyvek: így vagy tartósított anyag kerül azokra az európai területekre, ahol azok ismeretlenek, vagy magát a növényt szállítják oda: de e növények életben tartásához megfelelő mesterséges környezet szükséges. A mórok, a mórokat követő keresztény uralkodók, a déli kórházak és a belőlük kialakuló egyetemek mesterei – Salernóban, Montpellierben – a kertjeikben sok olyan növényt tartanak, listáznak, ápolnak és terjesztenek, amelyekre egészségügyi szempontok miatt tarthatnak igényt. A dísnövények használata: keresése, ültetése, értékelése csak a gyógyászati növények által kialakított kertkultúra fellendülése után, a XIV. századdal kezd növekedni.

8. ábra

Illusztráció Plinius *Historia naturalis* XXII. kötetéhez (1460.)

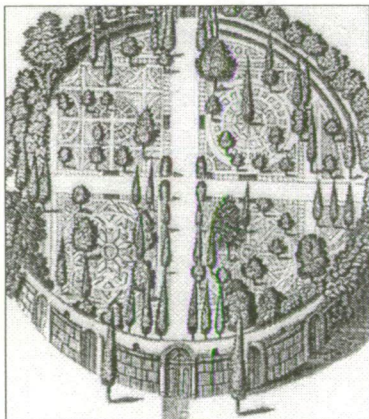
A herbák fenntartását az orvosi tevékenységgel foglalkozó intézmények mellé telepített kertek biztosítják. S a gyógyszerekhez szükséges növények azonosítása, fellelése és

elterjesztése: a mindennapi gyógyászati gyakorlat anyagszükségletének biztosítása nemcsak az antik gyógynövények újrafelfedezését, de számos új faj megismerését és elterjedését is eredményezte. A növények kiválasztásánál – új szempontként, a díszkertek elterjedésével – megjelenik a szépség szempontja is, s ez új lökést ad a kerttípus kiegyenüléséhez: de láttuk, s ismert, hogy a szépség maga is gyógyító, mind a kereszténység szentkultusza szerint, mind pedig későbbiekben, a reneszánsz neoplatonizmus értelmében.

A mór területeken már a XI. században létrehoznak olyan növénygyűjteményeket, amelyek az orvoslás számára gyógyászati anyagokkal szolgálnak. IBN WAFID és IBN BASSAL Toledóban, a Huerta del Reyben ápol ilyen kertet. Az angliai Stepneyben egy dominikánus orvosszerzetes, FRIAR HENRY DANIEL (1315 – 1385) botanikus kertet hoz létre, feltehetőleg ilyen gyűjtemények között az elsők közül. 252 növényfajt (fajta) nevel, s megfigyeléseit nemcsak gondosan följegyzi, de azt korábbiakkal – például PLATEÁRIUS *Circa Instans*ával – is összeveti, kiegészíti. Ott, ahol kiterjedt orvoslás, orvosi iskola, majd egyetem működik, szükséges a felhasználható növények ismeretét, termesztését, gyógyszerre való földolgozását is megtanítani: mindez a fajismeret növekedéséhez, és az őshonos és a megtelepített növények megkülönböztetéséhez, a környezeti igény felfedezéséhez, a termesztési módszerek fejlődéséhez, a gondozás módjainak változatosságához vezetett el.

Pisában (1543, 1563, 1591), Padovában (1545), Firenzében (1545), majd Bolognában (1568) jönnek létre az első olyan élő növényekből kialakított orvosi gyűjtemények, amelyeket szisztematikus felépítettségük okán botanikus kerteknek is tekinthetünk. E XVI. században megalapított egyetemi s nyomukban Európa-szerte létrejövő egyetemi és magánorvosi gyűjtemények az oktatás céljait és a napi gyógyászati igényeket szolgálják. Kialakulásukkal egyidejű a természettudományi gyűjtemények, a szárított növényeket bemutató – LUCA GHINI technológiája szerint alakuló – herbáriumok és a rajzolt-festett növényképeket és a növények leírását és hasznát rendszerező nyomtatványok elterjedése.

E gyűjtemények a növényekből kivont gyógyászati készítmények oktatására szakosodott botanikai tanszékek mellett működtek, s a szemléltetés anyagát adták. Az élőlényeken alapuló gyakorlati célokat azonban egységbe foglalja a kert.

9. ábra

A padovai orvosi kert

E kerteknek fenn kellett tartani a földrajzi és a botanikai felfedezések eredményeként megtalált növényeket, és ki kellett elégténie a praktikus botanikai–orvosi igényeket is. S amíg csupán a dioszkorideszi eredetű, mintegy ötszáz növényfaj termesztését szolgálták – sőt még csak nem is annyit: alig háromszázat ismertek, s éppen a hiányzóak felfedezésére, s a használatban maradtak „filológiai megtisztítására” indultak el a humanista növényfelfedezői mozgalmak –, sem elhelyezéssel, sem pedig szisztematizálásukkal nincs nehézség.

A kert hagyományos szerkezetéhez illeszkedő választottak: vagy azonos nagyságú ágyásokba ültették szét a növényeket, vagy az ágyásokat magukba foglaló, mintázatot mutató struktúrába. A pisai első botanikus kert, amelynek egy kolostor adott helyet, kétségtelen, hogy kolostorkert jellegű volt. A kolostorkert jelleg mindegyik korai botanikus kertben megmarad, a leideni (1601), a párizsi (1633) és a messinai (1640) gyűjteményekben a kezdetekhez hasonlóan kis, egymás mellett fekvő, szabályos alakú területeken nevelik és mutatják be a fajokat. A kertek mindegyikének van egy kör alakú centruma, pavilonnal, vízmedencével, forrással, amely a négyzet alakú kert négy negyedének a közepe. A négy nagy tábla – a világ ismert négy földrésze, miként a négy bibliai földrész is lehet – nagyobb vonalakban az iszlám kert struktúráját idézi. Bennük a növények égtájak, évszakok vagy éppen az ábécé sorrendje szerint helyezkednek el: mindezzel rendkívüli rendszerezési bonyodalmat okozva. A padovai kert négyzetes ‘világútjait’ azonban, a hortus conclususnak megfelelően, körforma téglakerítés foglalja egybe. Akár az iszlám, akár a keresztény paradicsomkert-elképzelést is hivatkozzák e botanikus kertek (közben arra is rámutatva, hogy melyik az a kultúra, amelynek az orvosi ismeretein alapult a kerttulajdonos intézményben gyakorolt-tanított tudás), a kert egységét és összhangját kultikus okokkal magyarázhatjuk. Hasonló vélhető abban is, amikor például a parterrek mértani mintázatai között megjelennek a rozetták. ULISSE ALDROVANDI 1571-ben megrendeli HUGO BLOTIUSTól a padovai kert növénykiültetésének új mintázatát: számos rozetta formájú akad köztük. A rozetta–rózsa–Mária kapcsolatra való hivatkozást itt sem szabad kizárni.

Összegzés

Az európai kertkultúrának van egy olyan szakasza, amelyben a kert létezésének legfőbb indokál a kereszténység túlvilágról való elképzelése szolgál. A kertről szóló antik tudás elmélete elvész, s évszázadokon keresztül néhány, kolostorban megmaradt kéziratban lappang, a gyakorlati ismeretek java sem marad meg. A botanikai és a kertészeti ismeretek fenntartása közvetetten történik: mindenekelőtt a gyógyítás és a táplálkozás szükségletei határozzák meg azok jellegét.

A keresztény és az iszlám ideális kert alapjául egyként a Biblia *Énekek éneke* szolgál. Amíg azonban az iszlám kert szerkezete, az iszlám kozmológiának megfelelően négy-szögletű, s a sivárabb éghajlati-környezeti körülményekhez alkalmazkodó, a keresztény kert ideáltípusosan kör alakú, és kezdetben csak a mediterráneum növényeiben gazdag. Mindkét kert valamennyi építészeti eleme és élőlénye egyedileg is rendelkezik szakrális magyarázattal – de közös értelmük is van.

Egyetlen középkori keresztény kert sem maradt fenn máig: többségükről kéziratok, növénylisták s némi tárgyi emlék tudósít. A kert funkciója, szerkezete, a benne található növények krisztianizált formájuk, s egytől egyig szakrális fenntartásúak. A középkori kert végső formáját az organikus világképet hűen tükröző hortus conclusus mutatja meg.

A hortus conclusus elképzelések élnek tovább a növényeket egyszerre három okkal is kultúrában tartó kolostorkertekből kiegészülő orvostanikai gyógynövény-gyűjteményben, a haszonkertekben és a díszkertben. Bár a növények többes – táplálkozási, medicinális-higiéniai és szakrális – funkciója szerinti kertképzés a skolasztika végével, a reneszánsz alatt elkülönül, tiszta elválásra nem kerül sor. Mind a reneszánsz, mind a manierista, mind a barokk kertek, még ha különböző mértékben is, de egyszerre hivatkozzák az élőlények kultúrába vonásának valamennyi útját, miközben szakrális keretet és magyarázatot is kínálnak számukra.

A középkori kereszténység földrajzi, etnikai és művelődési okok miatt egységes kultúrájának mutatkozik: s ez igaz az idővel szerephez jutó, a növekvő népesség szerteágazó igényeit kiszolgálni kész kertkultúrára is. Az éghajlati eltérések ellenére jelentősebb területi eltérések nincsenek sem a növényanyagban, sem pedig a technológiában, a homogenizálódási törekvések a reneszánsz virágkoráig egybetartják és azonosnak láttatják az európai kertkultúrát.

II. PÉLDA: RÓZSÁK ÉS TECHNOPAEGNIUMOK

A XVII. században az európai tudomány nyelve a középkori hagyományoknak megfelelően még a latin, bár e holt nyelv ezen kívül már semmi fontosabb dologban nem jut szerephez. Az anyanyelv használata először a szépirodalomban hódít teret, s a XVIII. században a tudományban is felhasználják. A tudós s a diákműveltség alapja a latin nyelv és az általa közvetített civilizációs ismeretek. A reformációban a liturgia is nyelvet vált, csupán a katolicizmusban él tovább – a szemináriumokban és a templomokban –, s a szentség egyik kifejezésévé válik az egyházi latin. A XVIII. század közepéig a latin marad mindenhol a középszintű és a felsőoktatás tanyelve.

A katolikus és a protestáns iskolarendszer iskolájának egyező vonása, hogy középszinten (a gimnáziumban) a latin grammatikát a poétika tanítása követi. Igaz ez még a három részre szakított Magyarország török hódoltságán kívüli területére is. Az európai és a hazai iskolarendszer nemcsak minőségében újul meg, de hálózata is szétterjed; a tevékenységébe bevont népesség növekvő számú. A katolikus szerzetesrendi iskolák és a protestáns teljes, valamint az egyszerűbb szervezetű kollégiumok száma emelkedik, s mindegyikben intenzív a latin oktatása – annak ellenére, hogy a papképzés szempontjai a középszintű képzésben immár kevésbé érvényesülnek. A latin nyelv tudását, a görögös-latinos ismereteket a műveltség részének tekintik: ez megkívánja a nyelvi képzés fejlesztését, és eredményezi a poétika–retorika tudásanyagának terjedését. Erre vezethető vissza a képvers elméletének ismerete és a képverskészítés praxisa, s ezért marad benne – mintegy háromszáz éven keresztül – az európai kereszténység kultúrájában.

A műveltség szerkezetének konzerválójaként hatott az európai univerzális nyelv, miként az 1599-es központi jezsuita „világtanterv” is; mellettük csupán később, a XVIII. századdal erősödnek meg a tanügyi reformok. Addig maguk az iskolai tankönyvek – miként minden tudományos jellegű könyv is – erős (mind protestáns, mind katolikus) cenzúra alá esett⁶⁹. A tankönyvek változtatására, illetve változtatosságára nem törekedtek,

⁶⁹ CHADWICK, O. (1998.) 290-295.

s ha egyik-másik hosszas alakítások után megfelelt az ezernyi elvárásnak, akkor azokat fél évszázadon át is használatban tartották.

A poétikák és a képversgyűjtemények jelentőségét az iskolák biztosították. A meszterkedő költészet jelenlétéért a latin nyelv és a katolikus világban közel egységes iskoláztatást biztosító, az iskolázásban, illetve nevelésben legjelentősebb szerepet betöltő két rend, a jezsuita és a piarista felelős a leginkább; a reformáción belüli fenntartásához azonban elegendőnek látszik csupán a latinoktatás. Erre a különös ellentmondásra a nyugati egyház szakadása után bekövetkező, eltérő szimbólumhasználat – s a mögötte álló világkép – ad magyarázatot.

Mind a jezsuita, mind a protestáns ortodoxiával szemben fellép egy-egy újfajta vallási kegyesség, amely személyesebb, őszintébben átélt hitet és annak gyakorlatát várja el a hívóktól. A merev, dogmatikus, rideg, tekintélyelvű szabályzatokkal összetartott világ helyére egy érzelmekkel át- és megélhető került, amely éppen ezért emberszabásúbb környezetet biztosított a vallást gyakorlóknak. A XVII. századi janzenizmus és a pietizmus hasonlóan a polgárság igényeit vette tekintetbe, s emelte be a művelődés horizontjába.

A protestáns eszmeáramlatok, miközben a pápaság és a katolicizmus hatalma, struktúrája és díszletei ellen fordulnak, lemondanak az áttételes utalásokkal való érvelésről. Amíg az ellenreformáció a tömegek (és a szegények) figyelmét drámai módszerekkel kívánja felkelteni, amint azt például az oratorikus zene megjelenése mutatja, a reformáció zenéje anyanyelvi szövegű és egyszerű dallamvilágú. A katolikus barokk kápráztató, gazdag és bonyolult oltárai, képekkel zsúfolt monumentális templomai, teatrális liturgiái, hatalmas körmenetei, a pompa és az ünnepélyesség az érzékeket – mindet egyszerre – akarja megragadni. Ezt a református egyház a kisebb közösségek, méltóságra és csendes bensőségességre apellálva teszi.

Amíg Európában a XVII. század végével a klasszicizmusban leáldozni látszik a képvers kultusza, addig Magyarországon a XIX. század közepéig, amikor az utóbarokk fejti ki a hatását, él. Bizonyított, hogy folyamatosan létezett magyar képvers 1607 és 1858 között.⁷⁰ Az elsőt – hiszen feltételezni sem lehet, hogy 1450 körül Janus Pannonius valóban Y alakba törte volna 'Püthagorász betűje' munkáját – SZENCI MOLNÁR ALBERT készítette, s 1612-ben jelent meg Hernborban. A legkésőbbi képverset pedig Sopronban adta ki SEBESTYÉN GÁBOR, aki Ferenc József Rudolf fiának születését köszöntötte ebben a klasszikus szerzőktől – Vergiliustól, Claudianustól, Juvenálistól és Persiustól – összeválogatott sorokból komponált, alkalmi munkában. A verstestből kiemelkedő eteostichonokból és a lap aljára illesztett kronogrammból szintén kiszámolható a keletkezés dátuma – ha a költemény tulajdonosa elfeledte volna a trónörökös születési évét. Sebestyén képverse nem tartozik a legjobbak közé, talán megkockáztatható az is, az előző két évszázadban tömegesen készített művek között a legsilányabbak egyike.

Hogy miféle képversek lehetségesek, azt JULIUS CAESAR SCALIGER (1484 – 1558) orvos és filológus példákkal fejti ki 1561-ben – először, majd utána 1617-ig még négyszer – megjelenő *Poeticájában*, és így kanonizálta⁷¹ a műfajt. Tőle eredően a legtöbb ilyen – nagy számban megjelenő – kiadvány – egyre inkább kibővítve – átveszi azokat:

⁷⁰ KILIÁN, I. (1996.), oldalszám nélkül.

⁷¹ ADLER, J. – ERNST, U. (1987.) 73.

annak ellenére, hogy a műfaj az antik előzmények után sem maradt éppen műveletlenül, s számos formáját készíti ALKUIN, HRABANUS MAURUS, PETRUS ABAELARDUS vagy éppen VENANTIUS FORTUNATUS, illetve RABELAIS. Szükség lehetett a témakör antik eredetére visszamutató, de a (latin) nyelv racionális kezelésére irányuló, reneszánsz tudósi gesztusra is. A reneszánsz egzakt megfogalmazásra való törekvése rendre megjelenik a nyelvészeti–irodalmi munkákban. SCALIGER nem az egyetlen, aki vizsgálati tárgyáá emelte és rendszerezni igyekezett a képverseket. *Matthijs de Castelein Const van Rhetoriken* (Gent, 1555.) művében, GEORGE PUTTENHAM pedig *The Arte of English Poesie* (1589.) című poétikájában is ismertet szövegkompozíciókat.⁷²

SCALIGER munkájának megjelenése után tapasztalhatóan a költői mesterkedések nem csupán ismertebbek lettek, hanem mind a poéták, mind a deákos műveltségű olvasók körében népszerűekké is váltak. De hogy a szerző ilyen jellegű törekvéseiben kortársi segítségre is tált, azt a magyarországi kézikönyvek is jól bizonyítják, nem szólv a Balassi Bálint, Tinódi Lantos Sebestyén és mások használt költői technikákról – amilyen például az akrosztichonba rejtett név, vagy éppen Balassi echózó verse, az *Egy útonjáró szerzette ének*.

A manierizmus és a barokk szerzői a reneszánszban megjelenő technopaegniai eljárásokat nemcsak átvették, hanem továbbfejlesztették: új és új műfajokat vezettek be. MOLNÁR GERGELY 1556-ban Kolozsvárott megjelent latin nyelvtanának, a *Grammatica Latinan*nak 1696-tól kezdődő kiadásaiiban már szerepel – J. D. C. monogrammal, 1661-es dátumozású előszóval – költői mesterkedéssel foglalkozó fejezet. Amint azt KILIÁN ISTVÁN ismerteti⁷³, betűkkel, szavakkal, kabalisztikával (például kronosztichonnal, amelyekben igen gazdag a barokk), grammatikával, retorikával és matematikai költői játékkal létrehozott képverseket tárgyal, ez utóbbiak között találhatók a valamilyen alakzatot vagy alakot imitáló (azt körbeíró, kitöltő, kontúrozó stb.) textusok.

GRAFF ANDRÁS 1642-ben megjelent *Methodica poetices praecepta* (Trencsény) könyvében a rejtett képvers mellett elkülöníti az alakszerű verseket: ezek némelyike – egyszerű vagy összetett kubus, vagy éppen kör volt. Ezeket a középkor szerzői is használták. Egyéb alakzatokat, mint például a piramist, a reneszánsz Egyiptom-kultusza, vagy miként a kratért, az antik kultúrára hivatkozás teremtette meg. A tojás és a rózsza alakzatok a szakirodalom eddigi megállapításai szerint reneszánsz utáni termékek. A Heidelbergből néhány évre Erdélybe áment, s ott tanároskodó PHILIPPUS LUDOVICUS PISCATOR *Artis poetices Praecepta Methodice Concinnata et perscipius exemplis illustrata* (Gyulafehérvár, 1630.) kézikönyve szerint – a német könyvek alapján – három csoportja van a képverseknek: a grammaticus, a rethoricus és a mathematicus. A mathematicum technopaegnion éppúgy rendelkezhet geometriai mintázattal, mint bármi tárgy- vagy élőlényformával (torony, szószék, kerék, szív), így akár virágéval. MOESCH LUKÁCS *Vita Poeticája* (Nagyszombat, 1693.) az akrosztichonok közé tartozó képvers 25 műfaját különbözteti meg. Példái között ott találjuk a rózsát. E szerzők munkái bizonyítják, hogy olyan kis területen is, amilyen a Kárpát-medence, több azonos tartalmú és szándékú könyv kerül – gyakorta többszöri – kiadásra, de azt is, hogy e kiadványok nem tekinthetők a nemzeti kultúrák produkciójának. S ha látjuk, hogy további, képverseket és / vagy ezek ’elméle-

⁷² ADLER, J. – ERNST, U. (1987.) 62-63, valamint 77-79.

⁷³ KILIÁN, I. (1980.) 31.

tét' tartalmazó kötetek is napvilágra kerülnek (FRATER MOHÁCSI 1694-es, ILLYÉS ANDRÁS 1696-os, SIMÁNDI LÁSZLÓ 1712-es kiadványai, – s ehhez a sorhoz csatlakozik LEP-SÉNYI ISTVÁN 1700 körül összeállított, illetve JOHANNES BAPTISTA ADOLPHnak (1657 – 1703) és KOZMA MIHÁLY (1723 –) kéziratban maradt gyűjteménye), akkor ítéltető meg ennek a műfajnak a kedveltsége.

E poetica típusú tankönyvek, illetve képversgyűjtemények máris mutatják: felekezettől és (természetesen) nemzeti törekvésektől függetlenül – nagyjából – azonos szerepet tulajdonítanak a különböző szerzők a költői mesterkedéseknek. A Lusius Poetici összeállítását kiadó SZENCI MOLNÁR ALBERT kálvinista, Lepsényi István Pápa is tanító, református felekezettű tanár, GRAFF ANDRÁS evangélikus iskolában tanít, PISCATOR vagy ILLYÉS ANDRÁS szintén protestáns, MOESCH LUKÁCS piarista, de piarista tanár DUGONICS ANDRÁS is, aki 1775-ben datált egy képversgyűjteményt, miként KÁCSOR KERESZTÉLY is az – aki után 1878-as dátumozású omniárium maradt fenn. A sziléziai származású, de Győrben tanult, s egy ideig Nagyszombaton tanárkodó JOHANNES BAPTISTA ADOLPH jezsuita, SIMÁNDI LÁSZLÓ pálos szerzetes, KOZMA MIHÁLY unitárius lelkész.

Tovább szélesíti a kört, ha megvizsgáljuk azokat az iskolákat, ahol képversek keletkeztek. Nemcsak evangélikus iskolája, Sárospatak református kollégiuma ilyen, de ismerünk egri, debreceni, hajdúböszörményi, pesti, beregi, pozsonyi, győri vagy éppen soproni stb. eredetű képverseket is.

Mi biztosította ennek a versszerzési gyakorlatnak a homogenitást a barokkban, amely nemcsak a magyar területeken, de szerte Európában megmutatkozott? Az, hogy iskolához kötött. Az, hogy egy korszak műveltsége fejeződik ki benne, s hogy annak valóban lényegi jellemzőihez illeszkedik, képes azt megjeleníteni – s ezt a műveltséget általában minden iskola magáénak vallja. S az, hogy olyan szimbólumokat használ fel, amelyek vagy minden felekezetben jelen vannak, vagy a szimbólumok vallási szempontból indifferensek, illetve semlegesíthetők.

A barokk rózsajelképek előzményei

A rózsajelképek többségükben Mária és Krisztus alakját veszik körül, s még néhány szentét, mint például Árpádházi Erzsébetét, Szent Dorottyaét, Szent Rókusét stb. De mindegyiknek exponált szerepe van a barokk misztikában. A középkor inkább a feminin jellegű (s mindenkor ambivalens, ellentétpárokat képező) rózsajelképeket kedvelte: erre Mária személye a magyarázat. Hozzá kapcsolódik a rózsacsodák némelyike, továbbá a rózsafüzér, a rózsafüzér-társulatok. Ábrázolásban sajátos utat jár be a hortus conclusuból kifejlődő, Máriához kapcsolt tisztaság- (illetve mártírium) jelképek tömege: azzal, hogy a reneszánszban a 'Mária a rózsalugasban' képtípus jön létre. A rózsalugas-képek ugyanakkor visszatalálnak a korakereszténység Paradicsom-ábrázolásaihoz is. A reneszánsz végével a maskulin jellegű rózsajelképek száma nő meg – különösen a német nyelvterületen terjednek el ezek a vérhez erőteljesebben kapcsolódó szimbólumok. A manierizmus elbonyolítja az eddig egyértelműnek vélt rózsajelképeket. Összevonásokkal, átértelmezésekkel létrejövő szimbólumtorlódások jönnek létre – ilyen Luther pecsétje, de ilyen lesz a rózsakeresztesek rózsáértelmezése vagy a búcsújárók kegyképeinek naiv ábrái – mintha az addigi 'egyszerű' képek nem mutatkoznának elég erősnek, hatékonynak, egyre-másra

monstruozusokká válnak. A rózsalugas rózsája éppúgy felkerül a templomok oltára fölötti dongaboltozatra, mint a szentképen festett szőnyegre, ruhákra, falkárpitokra, megjelenik a faragványokon – s mindezek együttesét (más jelképhalmazokkal egyesítve) egy-egy alak köré fonódásuk hitelesíti.

Ilyenképpen például a hazai barokk kedvelt állítását is, miszerint Mária országa Magyarország, csupán jelképtorlódások tömegével lehet ábrázolni. A sárvári Nádasdy vár XVII. századi freskóinak töménytelen mennyiségű rózsája és rózsával kifejezett jelképei NÁDASDY FERENC országbíró katolicizmusát a maga elbonyolított módján, de hiven fejezi ki. ESTERHÁZY PÁL és családja is, aki a hazai Mária-kultuszért olyannyira felelős, hasonlóan gazdag Mária-attribútumok között éli életét.

A rózsá-versek kialakulásához más oldalról a mély szimbolikával rendelkező körformájú képversek vezettek. A gótikában teremtdőtt meg a kör (a küllös kör s a kerék) alakú ablak és a rózsaszimbólumlehetőségeinek összekapcsolása: ezek egyesülten Máriához kapcsolódnak. A rozettaformák a világ teljességének bonyolultságát és egyszerűségét egyszerre mutatják: ezzel analóg tárgynak / élőlénynek / képnek mutatkozik maga a rózsaszimbólum növény is.

Ismerünk – mint a Chartres-i katedrális padlózatán – labirintus közepén álló hatszirmú ábrázolást, amely inkább rozettának, mint rózsának tekinthető. De ennek jelentése is Máriához köthető – a világ útvesztője közepén iránymutató asszony szerepére hívja fel a figyelmet.

A rózsaszimbólum alakú képversek a manierista, a barokk és az utóbarokk ízlésvilág találmányai: az elsők a korszak elején jönnek létre, s csupán addig készülnek, amíg az utóbarokk igényének megfelelnek: bár ekkorra sok módon deszakralizálódnak, lesüllyednek, s átkeverülnek a népi díszítő művészetek faragott, festett, formázott motívumai közé.

Amíg a katolicizmusban a fejlődő misztika Máriához és Krisztushoz erősen köti a szeretet és a vértanúság rózsajelképeit, megerősítette a rózsafüzér használatát, társulatok működtek, és a búcsújárás az egyéni vallásosság kifejezésévé vált: azaz számtalan módon tovább élnek a középkorban kialakult s a reneszánszban szétszalazódott rózsaszimbólumok, addig a reformáció egyházai ezekről lemondanak.

A reformáció jelképpellenessége a díszes és sötét, fenyegetően harcias és zsúfolt templombelsőkből a hit megélésére, a tanítás befogadására alkalmasabbnak tartott, puritán, áttekinthető és világos közeget állított. A biblikus szemléletmód nem engedte meg a formák és a szertartások túlzását, a templomi világ és a benne lejátszódó közösségibb szertartás csupasszá vált, nem alkalmaztak szentképeket, nem lehetett nagy szükség az allegóriákra, és a szimbólumokra sem. A Mária-kultusz fölszámolásával a hozzá kapcsolódott attribútumok, rítusok és a tiszteletformák is tiltottá váltak. De a protestáns országokban a falusiak körében sokáig tovább éltek a – régi – katolikus szokások: a szent asztal előtti keresztvetés éppúgy, mint a sírnál az idősebbek rózsafüzérekkel való imádkozása⁷⁴. Luther saját maga által készített pecsétjében is ott – a kereszt és szív mellett – a rózsaszimbólum. A szószékek fölött is rózsát vagy rozettát találhatunk – amint azt az ismeretlen mester munkája: GEORG MYLIUS a szószéken (fametszet 1584.)⁷⁵ is mutatja. A gyűlekezeti énekekben hasonlóan az egyszerűsége törekedtek, hiszen a himnuszok szövege

⁷⁴ CHADWICK, O. (1998.) 415-416.

⁷⁵ SCHADE, W. (1983.) 110.

többségében frissen keletkezett, ezekben sem bonyolult az utalásos rendszer, azaz a (rég) szimbólumok közvetítő szerepéről általában lemondtak a szerzők.

Ezek után váratlan, hogy a reformációt elfogadó népeességben is találhatóak rózsajelképek: a templomok – már említett – szőszékein, illetve a kazettás mennyezeteken és a festett bútorokon. Mégis, ezen fölhasználásoknál sűrűbb a világiaknak a rózsákra való hivatkozása, akár a lakások, bútorok, mindennapi használati tárgyak, ruhák, ékszerek díszítésében, akár az írott – immár anyanyelvi – irodalomban és tudományban, akár az élet köznapj és ünnepi megnyilvánulásaiiban.

A barokk idejével szűrődik le a népi kultúrába – sokszor vallástalanodás vagy valósi egyszerűsödés révén is – a legtöbb virágjelkép. Ekkor válnak nemzetivé azok a növények, amelyek eddig egészében az európai összkultúra növényeihez tartoznak, mint például a rózsák, a liliom(ok) vagy a violák / ibolyák. Az éledező virágsszimbolikában azonban a reneszánsz virágkultusz, a vallásos erkölcsiség, az allegorizálásra és emblémaformázásra hajlamos barokkos gondolkodási mód is kifejtette a hatását.

A XI–XVII. századi magyar rózsahasználat és az irodalom rózsajelképei

MELIUS PÉTER 1578-ban megjelenő *Herbárium*a mintegy összegzője a rózsáról szóló, kortárs egészségügyi ismereteknek: egyszerre hivatkoztak benne az antik szerzők, s a munka előzményének tekinthető, XVI. századi fontos fűvészkönyvek.⁷⁶ Az ókori és a reneszánsz szövegeket ismételő kiadvány a rózsza tulajdonságait, illetve a rózsza eredetű gyógyszerek hatását a nedvtn szabályai szerint értelmezi, s leginkább hűsítő hatású szerek komponenseként kedveli. Ez a tudás – ha nem is csak MELIUSTól, de az Európa-szerte megjelenő könyvek által – más (ember-, állat) orvosló munkákban megjelenik, így a *Medicina Variæ* (1603 k.), MÁRIÁSSY JÁNOS: *Egy néhány rendbeli loórvosságok és más orvosságok* (1614–1635 k.), TÖRÖK JÁNOS: *Orvoskönyv lovak orvoslására* (1619 e.), SZENTGYÖRGYI JÁNOS: *Testi orvosságok könyve* (1619.), az *Orvosságos könyvecske* (1665 k.), az APAFFI ANNA számára ÚJHELYI ISTVÁN által készített *Orvosságos könyv* (1677.) gyűjteménye, BECSKERÉKI VÁRADI SZABÓ GYÖRGY: *Medicusai és borbélyi mesterség* (1698–1703.) munkái, miként a XVII. századi gyógyszerek gyűjteményei is, tartalmaznak rózsás adatokat.⁷⁷

A rózsza barokk medicinális–higiéniai felhasználásánál jóval szerényebb a növény táplálkozásbeli szerepe. APICIUS *De re coquinaria*ját 1490-ben adták ki Milánóban – ebben szerepeltek rózsát fölhasználó receptek –, s ezt egyre több konyhaművészeti összeállítás követi. Az első német szakácskönyv, Kuchemaistrey (1485.) szerzője még ismeretlen, de azé nem, amelyik alapját képezi az első ismert magyar összeállításnak. 1581-ben Frankfurtban adják ki *Ein neu Kochbuch* címen. RUMPOLT későbbi, 1604-es kiadását fordítja le, Bornemisza Anna fejedelemaaszonyinak ajánlva, Keszei János 1680-ban. E műben a rózsát tésztaművek, patikából való nádmézes cukorkák ízesítésére, fűszerezésre, illetve illatosításra, valamint ecet veres vagy kék színezésére ajánlja a szerző.

⁷⁶ MELIUS PÉTER *Herbárium* Az fáknak, fűveknek nevekről, természetökről és hasznairól. Kolozsvár, 1578.

⁷⁷ *Medicusai és borbélyi mesterség*. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. 1989.

A nagyszebeni Fekete sashoz címzett gyógyszerár 1531-es leltárának egyik szaka-sza is conservákról szól: ezek cukorral bevont növényi részek, leginkább virágok, nem is annyira gyógyszerek, inkább csemegék. Itt többek között cukrozott rózsza, levendula és pármái ibolyavirág is szerepelt a leltárban.⁷⁸

A különböző felhasználási módok keveredhetnek egymással. Az egyébként *Retorikát* is író református PÉCSELY KIRÁLY IMRE (1590 k. – 1641 k.) istenes versében írja: „Rózsacet fejünk forróságát olítja”.⁷⁹ A szakrális és a medicínális jelképkéveredésre egy egyházi ének⁸⁰ ad példát.

„Rózsza színű szép gyenge Szűz,
Kinek lelkében nincsen bűz,
Minden gonoszt tülem elűzz.”

E XVII. századi, Boldogasszonyról való ének Mária tulajdonságait emeli ki a rózsza színével és szagtalanító – azaz illatos – voltával.

A rózsza kultúrában való megjelenései közül azonban a jelképi hivatkozások a leg-gazdagabbak. Köztük számos együtt jelentkezik a rózsza higiéniai felhasználásával. A rózsza, amint azt a flamand és itáliai reneszánsz ábrázolások némelyikén látjuk, a levegő frissítésére, tisztításra is ajánlott. A szirmokkal vagy a virágokkal felszórták a lakótereket éppúgy, mint a közös helyiségeket, avagy akár étkezésnél az asztalt. Amikor az újszülött ruhájára helyeznek virágot, ez a rózsaszerep hivatkozása – mintegy jókívánságként – az édes illatú Paradicsomot.

Katolikus énekek többjében a jászolban fekvő Jézust szórja meg virággal Mária⁸¹, a *Dormi fili dormi*-ban hasonló módon az altatódalban is megjelenik a szimbolikus jelen-tésű virágok sokasága.

„Hogy semmi heával ne légy, jászlyod szép virágokkal,
Körös-körül békertelem gyenge liliumokkal.

...

A szénát is violákal, jó illatú rózsákkal,
béhintem tulipánokkal s gyenge nárcissusokkal.”⁸²

Ezek a szövegek egyben a rózsza díszítő tulajdonságára mutatnak rá – amelyek más szövegekben egyértelműbben is hivatkoztak.

A rózsza lehéjazható értelmei egy jelképen belül tehát többszöröződhetnek, s egyedül szokásosan ritkán – inkább a kései reneszánsz hagyományhoz kötődve, világi-as módon – jelennek meg. Egy többszörözőtt rózsakép található a (Tündöklő hajnali csil-lag...) ⁸³ című, XVII. századi versben. Jézust, az Ő lelkiségét mutatja a rózsza az evangéli-

⁷⁸ KURT. K. (1984.) 59.

⁷⁹ KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 301. Pécselyi Király Imre: Eljő még az idő.

⁸⁰ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 714.

⁸¹ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 669. (Aludj, ó, magzatom...): „Béhintem virággal / a szénát, s rózsával.”, illetve (Aludj, ó, fiacskám...) 677.

⁸² KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 671-672.

⁸³ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 747.

kus énekünkben – e virágot, amely hagyományosan a seb, a szív (a mártírium s a szeretet) gyógyszere. Az ilyen jellegű kép inkább a katolikus szerzők műveiben szokásos, az evangélikus énekekben igen ritka.

„Hozzád folyamodt lölki rózsza,
Légy orvosa sebnek, szívnek,
Nálad nélkül nem élhetek.”

A kései reneszánszban számos rózsajelképpár került felhasználásra. Ilyenek azok, amelyek a növény, illetve a virág botanikailag lehetséges ellentéteire épülnek: piros – fehér szín, tüskesség⁸⁴ – tüskétlenség, illat – illattalanság vagy bűz, bimbó – nyílt virág – hervadás, illetve azok idejét, módját idézik fel. De vannak élőlénypárok, amelyben a rózsához növény, illetve állat (fülemüle, dongó) társul. A lilium, a viola gyakori ezekben a kapcsolatban, illetve a fülemüle / csalogány.

A manierista WATHAY FERENCnél (1568 – 1609 után) „rúzságak közben” dalol a fülemüle a reneszánsz hagyományok szerint feldíszített kertben: természetesen a költő szívbánatának kifejezőjeként.⁸⁵ De a költő ajándékküldő, szerelmi kínlódást érzéketesen bemutató versében is – amelyet Sitkey Györgynéhez juttatott el – ott a kikeletet rózsával bemutató kép vagy a víg tavasz, amelyhez hozzátartozik e (párját már megtalált) madár.

„Filemüle is, íme, röple,
S nagy csacsogással rúzságra üle,
Látám, másik is hozzá kerüle,
De jegyben vala, mert gyöngyen felele.”⁸⁶

A rózsza – dongó (antik) ellentétpárját kevésbé nyomatékosságnak találjuk NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁSNAI (1575 – 1654): ő nemcsak tüskét, de Krisztus, illetve a szentek mártírságának vérét, mint a megtisztulás – megváltás szerét, a jegyességre lépés zálogát is exponálja:

„Oh, te tövisszálon termett piros rózsza,
Kit az irégy dongó noha megmardossa,
De mihelyt jegyessed vérével megmossa,
teremtőnek húga lévél s házastársa.”⁸⁷

A Krisztus keresztes zászlója alatt vitézkedő nagyszombati társaságnak ajánlott, 1629-ben költött versben a jezsuita költő festői gazdagsággal, hivatkozások tömegével egyszerre profán és vallásosan áhitatos. A jezsuiták és a piaristák a rózsát gyakorta kötik Krisztus – és minden férfi mártír – véres halálához, így a vérhez, a sebhez és a kereszten elszenvedett halálhoz. Ámbár NYÉKI, a Patrona Hungariae-hit egyik újraélesztőjeként vallomások, ékítményekben gazdag Mária-himnuszokat is írt. A *Boldogasszonról való*

⁸⁴ A katolikus Barkóczy Borbála: egy árva gerlicének sóhajtozó zokogási című panaszló versében a rózsza – tövis (hagyományos) ellentétpárja jelenik meg: „Ékes rózsát vártam, fájós tövist látam...” In: S. SÁRDI M. – TÓTH L. vál. (1997.) 47.

⁸⁵ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 85. (Áldott filemüle...)

⁸⁶ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 99-102. (Isten áldotta, oh, szép kikelet...)

⁸⁷ KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 434. Tintinnabulum tripudiantum. Negyedik rész: a Boldogságról. 348.

énekében a Szűzről úgy szól, mint akit „Az Szentírás téged élő fának, / Méltán nevez
mennyei rózsának!...”⁸⁸

A Jézushoz kapcsolódó rózsajelképek körében időben előre haladva egyre gyak-
ribbak a kereszttel és a szívvel⁸⁹ való – együttes vagy különálló – kapcsolatok. Ez nem-
csak a katolikusoknál, de a lutheránusoknál is ismert, s a kor kisgrafikai ábrázolásain
feltűnően magas számban fordul elő. A szöveg halmozása, a képek részletező tobzódása
által megvalósított forró érzékiség a barokk révület sajátossága.

A manierizmus és a barokk szerzői hajlanak az emblematisztikus fogalmazásokra.
WATHAY FERENC verseiben a kortárs prágai és németalföldi térképábrázolások allegorizáló
ötletei már visszaköszönnek – ahhoz hasonlóan, ahogy például sokszirmú rózsák alakúra for-
mázzák a rajzoló Csehország térképét, amelynek töve Bécsben fakad, de virágának közepe
Prága⁹⁰. NYÉKI VÖRÖSRE, HAJNALRA vagy ESTERHÁZY PÁLRA is hatással vannak az
ikonográfiai, emblématisztikus egységesítő törekvések. ESTERHÁZY PÁL (1636 – 1712) *Egy kis
karvolymadárról való táncénekében* a sok virág között a rózsát pompás „szolgálónak”⁹¹
tekinti, a *Kerti virágokról való versek* virágkatalógusában pedig „a kedves szagú rózsá”-
ról⁹² is megemlékezik. Maga a katalógus is, ahogy tobzódik témájában, barokkos fejlemény.

A jelképek értelmezésére – természetesen mintaadó célzattal is – emblémagyűjte-
mények tömege jelenik meg, amelyekben a szokásos antik és keresztény rózsahivatkozá-
sok és értelmezések találhatók. BENICZKY PÉTER (1603, 1606? – 1664), aki a mágnes
Thurzó katonája, ugyancsak törekszik az *Emblemata*k ilyesfajta magyarázó–értelmező
közérthetőségére. A feltűnő populáris szándék, a poézis népszerűsítő felhasználása és
mesterségségként való kezelése, a kalendáriumirodalom elvárásait is figyelembe vevő meg-
verselések BENICZKY verskatalógusaiban bővével találhatók. *Az különböző színfesté-
keknek értelme és magyarázatja* címmel a színszimbolikába vezet be olvasóit – s ebben
a pirost és a rózsaszínt értelmezi, ahol a piros szerelemjegyként, a rózsák pedig az enge-
delmesség kifejezésére szolgálnak:

„Király szín méltóság,
Ezüst szín uraság,
Piros jelent szerelmet,
Fejér szín szüzesség,
Pázsit szín reménség,
Test szín jelent gyötrelmet,
Tenger szín habozó,
Láng szín tétovázó,
A zöld jelent kegyelmet,
Galamb szín értelmet,
Rózsák engedelmet,
Vörös jelent haragot,...”⁹³

⁸⁸ KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 409.

⁸⁹ „Jézus, édes rózsát hitsd / És körül feszítsd/ A szív egész hajlékát.” Hajnal Mátyás (1578–
1644): Szíves könyvecske. Kilencedik elmélkedés. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 454.

⁹⁰ 'Bohemiae Rosa' Wolfgang Kilian által Chr. Vetter után készített rézmetszet. In: Barocki in Böhmen.

⁹¹ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 519.

⁹² KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 505.

⁹³ BENICZKY PÉTER: *Az különböző színfestékeknek értelme és magyarázatja*. 2. In: KOVÁCS S. I.
szerk. (1998.) 556.

A rózsás kert, mint a Paradicsomra való allúzió, továbbra is katolikus toposz marad,⁹⁴ amint azok a származásra⁹⁵, termetre, arcra, szemérmességére⁹⁶ közvetlenül és közvetve való ilyesfajta utalások is. A katolicizmusban a rózsajelképek alakulása a szimbólumhagyományok értelmében fejlődik tovább. E vonulatok mentén alakul – s részben az erkölcsbotanikai munkák szigorú elvárásai szerint – a barokk virágszimbolikája is, amilyen a SIMON MARTINIÉ, vagy az ő munkája után készülő PÉCHI SIMON: *Keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja* (1591. Nagyszombat). A virágszimbolika kialakulását elősegítette az a késő középkorból eredő törekvés, amely az élettelen tárgyak ábrázolásánál elvont mondanivalót is szorgalmaz.

A protestáns elképzelések általában kizárják a képi ábrázolást, ugyanakkor hogy mégsem idegen tőle a misztika, azt a középkor hagyományaiból való építkezés, továbbá a misztika második hullámának elemeiből való átvételek bizonyítják. A Máriához kötött rózsakultusz elemeinek továbbélésére volt már néhány példa. A váradi református gimnázium poetikai osztályának segédtanára, PÁPAI BORSÁTI FERENC (? – 1656 után) költészete szintén ellentétes hatások mentén alakult: Krisztus ábrázolása, virágszimbolikája, mitológiai és keresztény hivatkozásainak egybemosottsága, átfűtött miszticizmusa és mennyei szeretetmágiája jellegében inkább katolikus, holott puritanizmusa értelmében mindez tiltott lehetett. Az 1656-ban megjelent *Metamorphosis*⁹⁷ szinte minden olyan burjános rózsajelképet tartalmaz, amelytől illetet volna elhatárolódnia. Tobzódik velük akkor, amikor a Rákóczi Zsigmond emlékeztető szolgáló versben az egymást követő, harminchat négysoros strófájában hétszer – és mindenkor másért – idézi meg virágunkat: „...Szép rózsafa neve nagy hirtelenségből, / Bársony színnel teljes rózsák ez tökéből / Tündöklének, miként rubint a gyűrűből...” (11. strófa), „A Krisztus kertjében plántált virágokat, / Vígsággal szemléljed szentséges rózsákat.” (25. strófa), „Csudálja rózsáknak szép öltözeteket, / Különb – különbféle virágokkal mezőket...” (29. strófa), „Csudálja rózsáit a szűz Zsuzsánnának.” (30. strófa), s ugyancsak csudálja „Tündöklő rózsáit a Magdalénának” (32. strófa), „... Jézusunk kegyes virágokat / Öntöz, hogy hozzanak kies illatokat, / Halhatatlansággal szép piros rózsákat,” (45. strófa), s végül: „Égbéli rózsák közt Krisztus lilioma, / Zsigmond...”⁹⁸

A visszafogottság felé mutatnak a reformáció vallásainak egyházi énekei, a bennük szereplő rózsák egyszerre néhány vagy csupán egy jelképlehetőséget tartalmaznak, s azok sem olyan erőteljes hatásúak, hogy a pompájuk föltűnő, s mellékjelentések felé vivő legyen. Krisztus van egybekötve a virágzó növényvel, abban az evangélikus énekben,

⁹⁴ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 45: Rimay János: (Venus, fajtalan hús...).

⁹⁵ „Jerikó mezején termett rózsaszálom”, Nyéki Vörös Mátyás: Tintinnabulum tripudiantum. Negyedik rész, 353. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 434.

⁹⁶ Hajnal Mátyás az Esterházyé Nyáry Krisztinának ajánlott Szíves könyvecskében a „szemérmesség piros rózsájáról” is beszél. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 452.

⁹⁷ Metamorphosis (...) Sigismundi Rakoci... – Változása az néhai tekintetes és nagyságos, boldog emlékeztető Rákóczi Zsigmondnak, azaz az ő kegyes és külömb – különbféle jószágos cselekedetekkel tündöklő életének és boldogul e világból való kimúlásának petica invencióval való leírása deákul és magyarul, melyet a váradi gimnasiunban poetica classisnak ideig való collaboratora szerzett. Várad. 1656. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 482-492.

⁹⁸ KOVÁCS S. I. szerk. (1998.) 483-487.

amelyben mindketten a seb – szív orvosai.⁹⁹ Máshol a világ hívságainak, fölöslegességének, a földi javak elfogyásának megjelenítője a rózsás kép – „...Az szép rózsák ... lehullnak.”¹⁰⁰ –, ahogyan az e kor képzőművészetének jellemző termékénél, a csendéletnél, s azok között is az allegorikus vanitatum vanitas-festményeknél megfigyelhető.

A rózsajelkép az élethez, szerelemhez, virágzáshoz kötődése mellett mint halálvirág is jelen van: a gyászhoz illeszkedése már akkor tetten érhető volt, amikor a keresztre feszített Krisztussal együtt a patrisztika idején megjelent. A profánabb módú, gyászt kifejező fölhasználására is van azonban példa – még ha azt kerülő úton is bizonyítva. A gyászpompát leíró, manierista költő, a váradi káptalan levéltárosa DEBRECENI S. JÁNOS (? – 1614) Lukács pap énekének részletében olvasható: „Böven azhol sírni kell, nem szükséges ott a cifra, / Nem érzi az holt ember, micsoda szagú a rózsza, / Nem kell immár ennek többször illatos majoránna, / Sem liliom virág szála.”¹⁰¹ De a ravatalon fekvő halottat ábrázoló festmények némelyikén is van rózsajelképes textília vagy rózsavirág. A rózsza halálvirágként való leírása Gyöngyösi Istvánnál (1629 – 1704) is megjelenik, aki Szűz Máriához szóló olvasófüzért, Rózsakoszorút (1690.) is írt. Ő itt az antik előzményeket eleveníti fel (a mezőn rózsát szedő lány, akit elragadnak az alvilágba) a *Proserphina elragadtatása* (1670.) versében¹⁰², amely nem más, mint a IV. században élt CLAUDIANUS *De raptu Proserpinae* versének szabad átköltése. Az antikvítás gyakori megjelenítésére a szentimentális költőknél kerül majd sor.

A rózsajelképek jelentései közül a profán tartalmúakat a barokkban egyre szabaddabban hivatkozzák. Az ismeretlen szerzőjű XVII. századi vers jelképei mögött még nem nehéz megtalálni a szakrális eredetet, de mégis világias jelentései a meghatározóbbak.

(Egy szép rózsaszálát...) ¹⁰³

Egy szép rózsaszálát küldtem ajándékon,	szépség,
Vedd tőlem, szerelmem, el te azt oly okon,	ajándékjegy
Hogy szívünk nyugodjék köztünk egy szándékon,	szerelem
Mint ez nőtt, nyílt, nyugodt szép harmatos bokron.	természetre
	hivatkozás
Mi szerelmünknek is vastagodjék ága,	
Viruljon közöttünk naponkint virága,	állandóság kifejezése

99

”...
Hozzád folymadok lölki rózsza,
Légy orvosa sebnek, szívnek,
Nálad nélkül nem élhetek.”

(Tündöklő hajnali csillag...) In: KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 745.

¹⁰⁰ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) (Múlván napok, újulván hold s foly idő...) 747.

¹⁰¹ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 122.

¹⁰² GYÖNGYÖSI ISTVÁN: *Proserphina elragadtatása*. I. rész 47. strófa, II. rész 68. strófa In: WEÖRES S. (1977.) 219-220.

¹⁰³ KOMLOVSZKI T. vál. (1990.) 390.

Személyünknek köztünk kedves legyen szaga,
Rá soha ne hulljon semmi gonosz ragya.

illat
bajelhárítás (medicinális,
szakrális)

Ez küldtem rózsáért nem kívánok nagyot,
Csak hogy hajts énhozzám szerelmes orcádót,
Kire ragasztottad szép piros rózsádót,
Hogy annat szívhasza illető szagodat.

testjellemzés
(boldogság-kifejezés?)

Ez a fajta rózsareprezentáció, a maga erőteljes naturalista–profán módján, később a felvilágosodás művészetében lesz szokásosan kedvelt.

Azt, hogy a róza a barokkban erkölcsbotanikai művek, allegorikus ábrázolások emblémagyűjteményeinek tárgya, egyszerre mitológiai, keresztény és világi szimbolikával bíró, a dualításokat gyakran felmutató jelkép, alig gyöngíti a növényi jellegű fölhasználása, hiszen többnyire hagyományok és logikailag érthető, de tapasztalatilag ellenőrizetlen – szakrális megfontolásokra visszavezethető – döntéseken alapul. Hogy a virágos növénynek profán értéke is növekvőben van, a kertészeti és botanikai jellegű szakmunkák jelzik, illetve COMENIUS *Orbis pictus* tankönyve, amelyben a rózsát a kerti növények között – ámbár botanikailag értelmezhetetlenül – mutatja be.

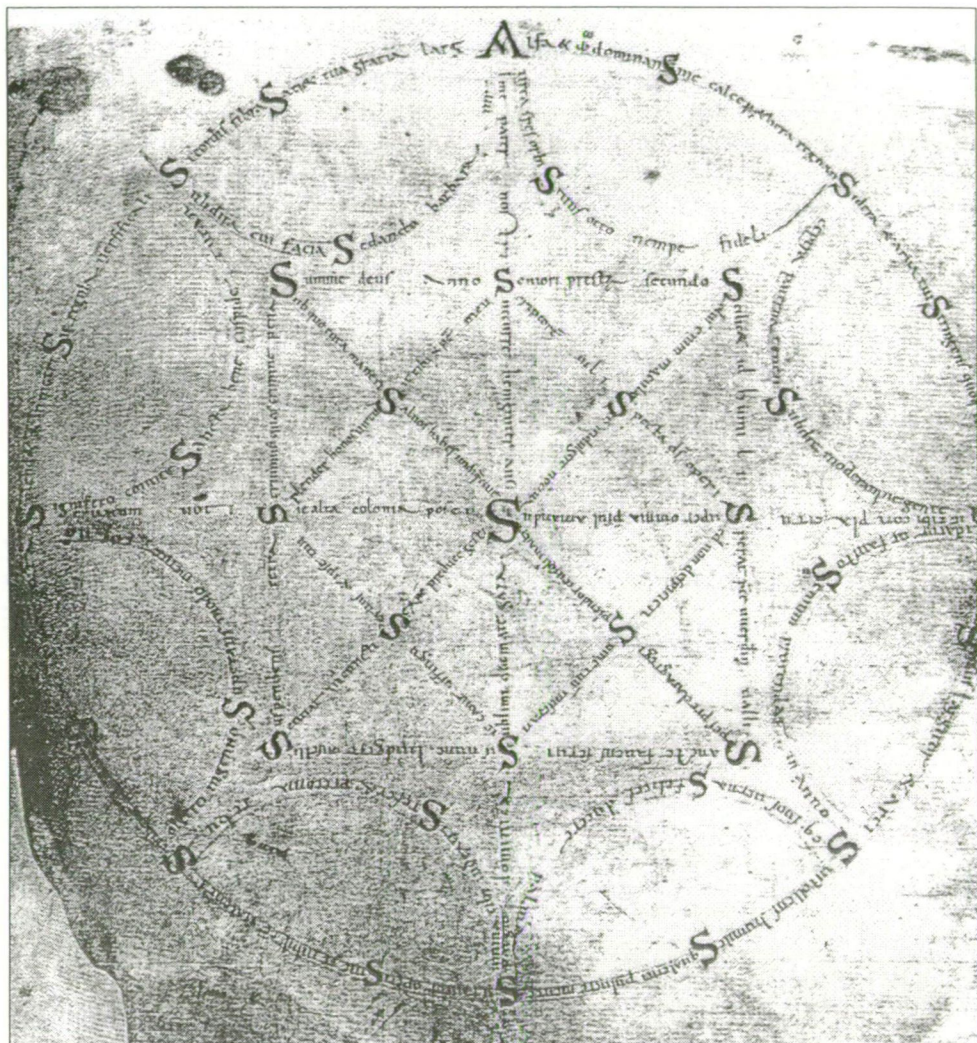
A róza-képversek

A barokk pompának és látványosságnak alkalmas kifejezője a képzőművészet és a költészet műfaji követelményeit egyszerre kiszolgálni tudó és akaró mesterkedő költészet. A vizualitás és a szónyelv összekapcsolása játékosásra, tudálékosságra kínál módot. A látványban, a látványosságban való elrejtőzésben-kitárulkozásban megjelenő költészet, kimódoltságával és összetettségével lassítja az olvasói befogadást. A lassított megismerés-földolgozás az elmélkedés és értelmezés irányába, a rejtélyek feloldása felé tereli a befogadót, s ez az appericipiálás önmagában kedvelt a barokkban. A szimbólum-tágításra minden korban lehetőséget ad az, ha az ugyanarról a dologról való gondolkodás sebessége megváltozik: hiszen ilyenkor a korábban rögzült értelmezési lehetőségek új mintázattá rendeződhetnek.

Amíg a képversek: a nyelvileg és képileg egyszer (többször) kódolt munkák szerepét a középkorban és a reneszánszban az elmélkedésben s a koncentrálásban lehet megtalálni, a skolasztika kiegészítette ezt a szöveg tartalmának szervezését szolgáló ars memorativa igényeivel. Ez nemcsak a képvers típusú munkákkal szemben támasztott igényt, de a képek nyelvével, a rendteremtés mágikus és kabalisztikus lehetőségeivel, egy egyetlen, tökéletes nyelvet keresők törekvéseivel való kapcsolatfelvétel esélyét is megnövelte.

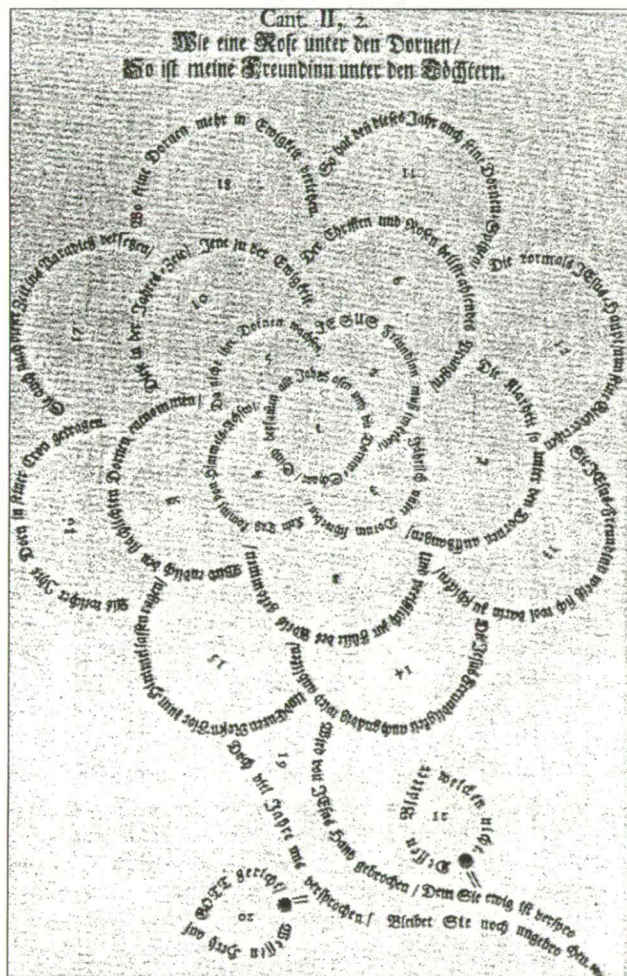
A barokk az említettek mellett újabb funkciókkal tovább bővíti a képverset: díszítő jellegénél fogva jól szolgálja a pompát és a monumentalitást, a személyes törekvéseket és az érzéseket (és a munka eredményét) értékesnek láttatja, s a tudósságot és a játékoságot nagyvonalúan összeköti, s végezetül – ahogy a használata az iskolázottság révén elterjed és popularizálódik – idővel megengedi a kizárólagos világi használatot, ezáltal átjárást biztosít a magas és a népi műveltségi formák között, s ezzel a folyamattal párhuzamosan az egyes szimbólumok jelentésüktől megfosztva laicizálódnak, s egyszerűen díszítő elemmé változnak.

A rózsa-versek kialakulásához a kör formájú és a labirintust ábrázoló képversek vezettek. A gótikában érintkeznek először s töltődnek föl közös tartalommal, s éppen a Mária alakja köré fonódó jelentések által. A kör, ahogy kifejeződik benne az egység, az eredeti tökéletesség, az örök, az egy, s az égi-isteni szellemi központi tartalom, a labirintus, amely a világ közepébe, a beavatáshoz elvivő, a túlvilágba vezető bonyolult utat hivatkozza. Ezek Mária tulajdonságainak megjelenítőivé válnak, s annak közbenjáró, vezető, irányt mutató vonásaira épülnek.

10. ábra
Werden-i Uffing kör alakú képverse (X. század)

A kör, rozetta, rózsza, labirintus ugyanabban a kultuszkörben számtalan átmeneti formát eredményez, amelyet a díszítő művészetek föl is használnak. Az Ottó kori vonalversekkel mutat rokonságot a X. században a hagiográfiai munkái mellett képverseket is készítő Uffing szerzetes egyik munkája: az övé az első kör alakú képversek egyike. Átlókkal kereszt alakban osztotta fel a kört, s ebbe újabb átlókat helyezve egy belső, összetett négyzetet kapott. A körön kijelölt pontokat – mintegy befelé hajló szirmokként – görbe vonalakkal kötötte egybe. A képvers szövege egy szenthez szóló fohász. Ilyen jellegű munkák a kortársi Hispániában is készülnek. (Lásd 10. ábra.)

11. ábra

Egy labirintus rózsavers. Heinrich Trier: Cant. II, 2. Wie eine Rose unter den Dornen / So ist meine Freundin unter den Töchtern (1718.)

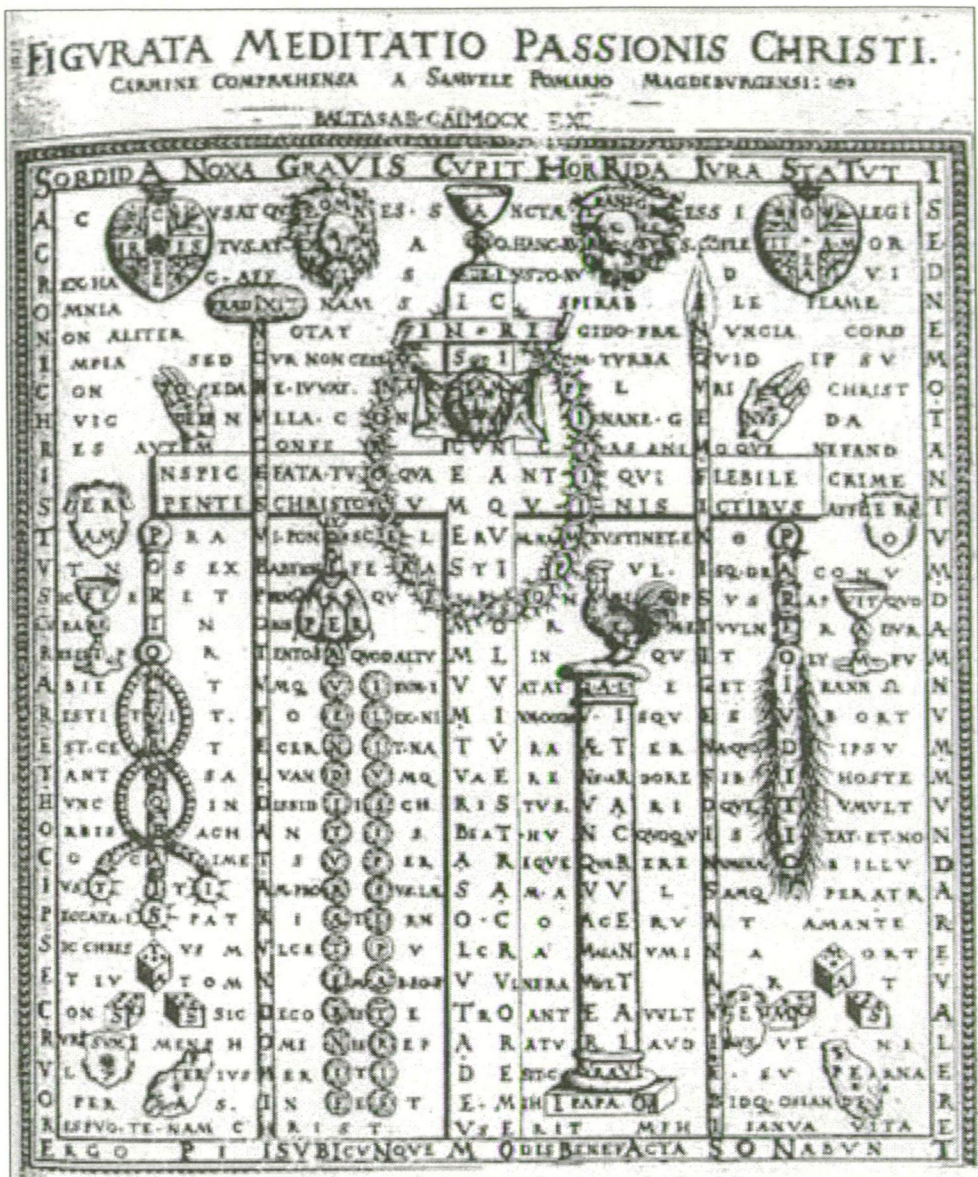
„Mint a rózsza a tövisek között / Olyan az én barátnőm a szüzek között” – állítja Trier képversében – ahol Jézust hagyományosan a barátnővel, és persze a rózsával kell azonosítani. Az 1718 január elsejére készült jókívánság-verset Henrich Trier teológus készítette a jótevőjének mondott Maria Sybillának. A botanikaihoz hasonlító rózsát 26 párrímes vers építi föl: félkörökből, amelyek a virágfejet mintázzák, szárát és két levelet. A szöveglabirintusban az eligazodásban a lépéseket és az olvasás menetét meghatározzák a középső körből kiinduló, más olvasatot meg nem engedő növekvő számok. A centrumból kifelé, az óramutató járásának megfelelően haladó olvasás – paradox módon – a lényeg megismeréséhez, a rózsza jelképének előállításához vezet. (Lásd 11. ábra.)

A képvers szövege a herceg feleségének udvarhölgyeként szolgáló Maria Sybillát úgy láttatja, mint aki mintaszerűen él a tövises környezetében. A versben az örömet szimbolizáló rózsza és a fájdalomat jelző tövis az újév eseményeinek várható jellegére utal, de annak eszkatológiai perspektívát is ad, s a szenvedő Krisztus töviskoronájára való hivatkozás egyetemes vallásos jelentésű is lesz. Így a vizuálisan megjelenített rózsza számos lehetséges rózsahasonlattá bomlik szét. Ez a vallásos panegyricus tehát udvarkritikai beütést is tartalmaz.

A karmelita PASCHASIUS képversei 1674-ben jeletek meg a *Poesis artificiosaban*. A manierista formakultúrájú munkák sokaságát hozza létre, a kockáktól kezdve a formagazdagabb mintákig: az ábrázolatok egy magasabb, elvontabb célhoz kívánják eljuttatni szemlélőjüket. Munkássága az antik és a reneszánsz motívumok mellett újakat, a műfajt jelentősen gazdagítókat mutat be: számos későbbi törekvés számára mintát is adva. PASCHASIUS rózsaverse az első olyan képversek közé sorolható mű, amelyben az ars theoretica értelmében a szöveg és a forma szervesen egymáshoz tartozik, és egyiknek sincs primátusa a másik fölött. S az ilyen megfeleltetésre törekvésben barokk fejleményt láthatunk, hiszen az elmélet szerint nézni és gondolkodni kell e képek segítségével. S éppen ez lesz majd az, ami a vizuális költészet differencia specifikájává fog válni. E vers az újlatin poétikákban példát mutat arra, hogy miként olvad egybe egy technika és gondolkodási mód, s ezáltal milyen friss megjelenítési forma alakul ki. (Lásd 12. ábra.)

A német és a neolatin vallásos poétikáktól igen eltérő az angol (GEORGE PUTtenham: *The Arte of English Poesie*, 1589.), amely külön alakzatkinccset, mindenekelőtt geometriai formákra építő elemeket halmoz fel: így abban bonyolult virágformát nem találunk.

A forma kontúrját adó szövegű és a formát kitöltő szövegű carmen figuratumok mellett szerepet kapnak olyan szöveglapok, amelyeken önállóan tekinthető, de valami kiválasztott okkal egységbe állítható képi-grafikai jelek találhatók. Természetesen mindegyik változaton belül rendkívül sok szöveg- és metaszövegképzéssel, komponálással élnek a szerzők. A rózsza közvetlenül reprezentált az ortodox protestáns SAMUEL POMARIUS *Figurata Meditatio Passionis Christi* lapján: ahol Jézus szenvedéstörténetéhez kapcsolódó tárgyak, jelképek között az apró címerpajzson látható, illetve a reá való utalás egy szívbe rajzolt kereszt közepén áll. A 34 hexameterből álló versben a magdeburgi POMARIUS polemizál hitsorsosai nézetével, hogy Krisztus halála elég lenne az ember megváltásához, s inkább látja szükségét a krisztusi tanok emberben való megjelenésének. (Lásd 13. ábra.)

13. ábra

Samuel Pomarius: Figurata Meditatio Passionis Christi

JOHANN WILHELM DIETZ 1667-ben keletkezett kettős szív-képszerűben (ahol a szívet kitölti a szöveg és ugyanakkor szövegkeret fogja össze) a központi ábrát négyzetes

szövegkeret és fenyőgally fogja egybe. (Lásd 14. ábra.) A szív alatt naturalisztikusan ábrázolt, bimbós és kinyílt virágú, de tövisekben gazdag gallyazatú két rózsabokor a kor-
szak emblémagyűjteményeinek értelmében szerepelhet.

14. ábra
Johann Wilhelm Dietz lapja

CHRISTIAN FRIEDRICH GESNER 1741-es munkája kétszer idézi meg a rózsát. Egy-
szer a botanikai lényt, a köszöntő szöveget keretező, két rózsagally összekötéséből kiala-

kíttott, elől nyitott koszorúként vagy füzérként, másodjára pedig a német nyelvű szöveg-szalag rozettájával. (Lásd 15. ábra.) Mivel a lap a könyvnyomtatás 300. évfordulójára készült, a rózsza a könyvnyomtatás művészetével lesz analóg. S ez a párhuzam a szöveg tartalmában is megjelenik – ez a mű rózsahivatkozásainak negyedik horizontját adja. Az, hogy a lapon a rózsza botanikai formában – szárral, levéllel, fölismerhető virággal, sőt bimbósan – ábrázoltatik, a rózsaversek újabb irányát is kijelöli, amely majd éppen a magyarországi SZEMENYEI JÁNOS carmen cancrinumában éri el legszebb megvalósulását.

15. ábra

Christian Friedrich Gesner rózsakoszorús és rozettás lapja (Leipzig, 1741.)

Talán a tradicionális rózsajelentések sokasága az, ami miatt a kívánságokat kifejező lapokon, üzeneteken fölhasználják a naturalisztikus rózszaformákat. Szöveges utalás nélkül is, úgy vélik a szerzők, túlságosan egyértelmű ahhoz – a profán alkalmakon: az esküvőn, a születésnapon, a gyászban –, hogy mintegy csupaszon megjelenítsék, bár éppen ez vezet ahhoz a kiüresedéshez, amit sokan a jelképi lehetőségek sokaságának felbukkanására vezetnek vissza.

A Kárpát-medencében keletkező rózsaverek hasonló tulajdonságúak: egyik oldalon a gimnáziumok poétikai osztályának latinos műveltsége szerint megtanult képverscsinálás áll, s ezeket – leginkább – nyílt vagy rejtett szakralitás jellemzi, hiszen a katolikus Mária, illetve Krisztus-kultusz jegyeit viselik magukon, másik oldalon pedig, inkább a protestáns szerzők által készített profán rózsajelképes üzenetek, amelyeket névnapra, évfordulóra, valamilyen ünnepélyre készítenek, s amelyekben a rózsza formájú megjelenést az ünnepélyes alkalmat magasztaló, rózsás jelképeket is tartalmazó szöveg erősíti. Azt, hogy a költői mesterkedések felekezettől függetlenül az ország minden iskolájában ismertek, MOLNÁR GERGELY poétikájának tulajdonítja KILIÁN ISTVÁN¹⁰⁴, ez a mű ugyanis a XVI. században háromszor, a XVIII. században viszont még hatszor jelent meg, hogy aztán a reformkorban még négy hazai kiadása legyen.

A rózsaszimbólumok Mária, illetve Krisztus tulajdonságainak megjelenítői. Az olyan képversek, mint MOESCH LUKÁCS *Vita Poetica* (1693.) munkájában megjelent küllős kerék alakú Himnusz Szűz Máriáról¹⁰⁵, csillag formájú Himnusz Máriáról¹⁰⁶, a szövegben biztonsággal hivatkozhatják a *Rosa mysticat*. Mindkét vers hexameterjeiben a kiemelt betűkből MARIA olvasható össze, s ehhez egy-egy sornál a Szűzanyára vonatkozó misztikus rózsza kifejezés az R-t és az I-t adja.

A piarista paptanár SZLAVKOVSKI BENEDEK *Rosájának* (1716.) címzettje a hatalmas ünnepségsorozattal köszöntött III. Károly újszülött fia, Lipót főherceg. E vers az ünnepi eseményre kiadott versszerzemények közül való, s tanúsítja a piarista rend magas értékű képvers-tradícióját. (Lásd 16. ábra.) A Rosa-versben a rosa-szavak összekötésével egy rózsát kapunk (miként máshol a cor-ok egy szívet, a sol-ok pedig egy napot mintáznak). A vers címe kronokabalisztikus. A szintén piarista KÁCSOR KERESZTÉLY 1787-ben Szlavkovszki nyomdokán haladva készíti el a maga Rosa-versét.

Amíg SZLAVKOVSKI a rózsza illatát találja oknak a felhasználásra (a szélben elvegyülő rózsza illatához hasonlatos a magyar és az osztrák egység, s ezt a közösséget a rózsza szentesíti), KÁCSORNak semmiféle rózsza-tulajdonság nem szükséges a János napi köszöntőjéhez: bár címzettje kiváló tulajdonságainak és eredményeinek együttesét rosáriumnak, a szépségeket összegyűjtő rózsagyűjteménynek tartja. (Lásd 17. ábra.) S a rosáriumok a barokk ismert, a puritánus, kegyességi vonásokat erősítő gyűjteményei.¹⁰⁷

¹⁰⁴ KILIÁN, I. (1980.) 34.

¹⁰⁵ KILIÁN I. (1998.) 192-193.

¹⁰⁶ KILIÁN I. (1998.) 232-233.

¹⁰⁷ Az evangélikus pietizmus bensőséges imáit például a vázsonyi lelkész Hegyfalussy György írta, s adja ki *Centifolia, azaz száz levelű rózsza* (1729.) címmel.

R O S A.

V ivida gemmife (·) (Rosa) crata (Rosa) ria plant A
 N obis Flora tho (Rosa) c (Rosa) lit Austria plaus V.
 G audenti Zephy (Rosa) n̄tos (Rosa) jungit odore S
 A lige (Rosa) ncita cho (Rosa) leb (Rosa) recufa T.
 R egali è Partu mundo gene (Rosa) parantu R
 I llicia , & bellè noſt (Rosa) crantur a m o r I.
 A lma (Rosa) Auguſtam quoque Prolem ſe (Rosa) lut A.

16. ábra

Szlavkovszki Benedek: Rosa

*Sic quævis operta mo. dum splendida plant
 Exigit, gene ROSA cupit, sac ROSA nect. Dic. I.
 Mena ferROS abigit, ced ROSA crata. Dic. II.
 Parit ROS Animat, refert ROSA integ. E
 Evolu ROSA latet, nunc ROSA ROSA. Dic. III.
 Lucat, et hoc ROSA Ioannem ad spem. Dic. IV.
 Iste Achrostium prater ROSAM, mico exprimit: sem
per et m. f. n. e: Vireat*

17. ábra

Kácsor Keresztély: János napi köszöntője

KÁCSOR KERESZTÉLY köszöntőjének akroteleutonja – SEMPER VIREAT – áldásformulává válik, s a kiteljesedő virágzásra teszi a hangsúlyt.

A korszak barokk jellemvonásait kiegészíti az a monumentális költészet, amelyben az ünnepélyesség megnyilvánulási lehetőségei valósulnak meg: a képversek is, amelyek fontos alkalmakra, évfordulókra, fogadásokra, születésnapokra, keresztelésekre, házasságkötésekre vagy éppen temetésekre alkalmával készülnek, esetleg a támogatóknak küldött köszönetekként funkcionálnak – az iskolázott ember szellemiségének reprezentatív meg-

nyilvánulási formái. S e képversek között a bonyolódás fokát mutatja a szöveg és képanyok változása: a rózsás versek esetében a rózsza ábraként való megjelenítése is.

A magyarországi neolatin rózsza-versek legismertebbje, az ACZÉL GÉZA, illetve ADLER, J. és HIGGINS¹⁰⁸ által MOESCH LUKÁCSnak tulajdonított, KILIÁN ISTVÁN bizonyítása értelmében pedig SZEMENYEI JÁNOS által készített *János napi köszöntő* – a második disztichon kronosztichonjának értéke szerint – 1701-ben készült. (Lásd 18. ábra.) A botanikailag azonosítható növényt a képvers úgy mutatja fel, hogy a belső körben található jókívánság-akrosztichont (VIVAT IOANNES) verssorokkal kiírt szirmok koszorúzzák, de a szárat és a két levelet is versszöveg alkotja. A Carmen cancrinumban új elem a carmen figuratumhoz képest, s ez a korai újkorban jelenik meg úgy, hogy természeti tapasztalatokat, esetleg a kortárs művészetek gyakorlatát is figyelembe veszik: ezért, hogy esetünkben a növény fölveszi faj tulajdonságait.

Amint a nevük a Jánosok számára (a címzettnek és Keresztelő Szent Jánosnak), úgy az ajándékozott rózsza-vers is ómennek tekintendő. A vers mindenekelőtt Mária rózsajelképe nyomán lehet rózsza alakú, de a benne hivatkozott Jézus-szolgálat jellegétől sem idegen ez a rajzolt virág. A pápai vagy gyulafehérvári, feltehetőleg diáktól vagy tanártól mindenestre váratlan, hogy Mária, illetve Krisztus jelképei közül választ formai keretet névnapj köszöntőjéhez.

MOESCH LUKÁCS *Ave Maria* képverse LEPSÉNYI ISTVÁN másolatában is fennmaradt a Poesis ludensben, illetve egy ismeretlentől a pozsonyszentgyörgyi piarista anyagban.¹⁰⁹ (Ez utóbbit lásd 19. ábra.) MOESCH Mária-himnuszában két virágról van szó, a szüzesség fehér liliomáról és a kegyes hit rózsájáról. A rózsza elfogadása jelzi, hogy Istentől elfogadja a hívó a hitet és annak kultuszát. A vers akroteleutonja – AVE MARIA, MARIA AVE – is tovább erősíti tárgyalt szimbólumkört.

A katolikus Mária-kultusz s az annak hazai megteremtéséért oly sokat tevő Eszterházy-család és a rózsza-motívum együttállásának kitűnő példája az ESZTERHÁZY IMRE esztergomi érsek köszöntésére rajzolt-írt *Rosa Cabalistica*. (Lásd 20. ábra.) A pozsonyszentgyörgyi piaristák körében készült vers valamennyi sorának kabalisztikus számértéke a vers készülésekor – az érsek ünneplésének – évszáma: 1727. (Egyébként a vers, a rózsza (rosa) kabalisztikus értéke 221, a rózsáké (rosas) pedig 211.)

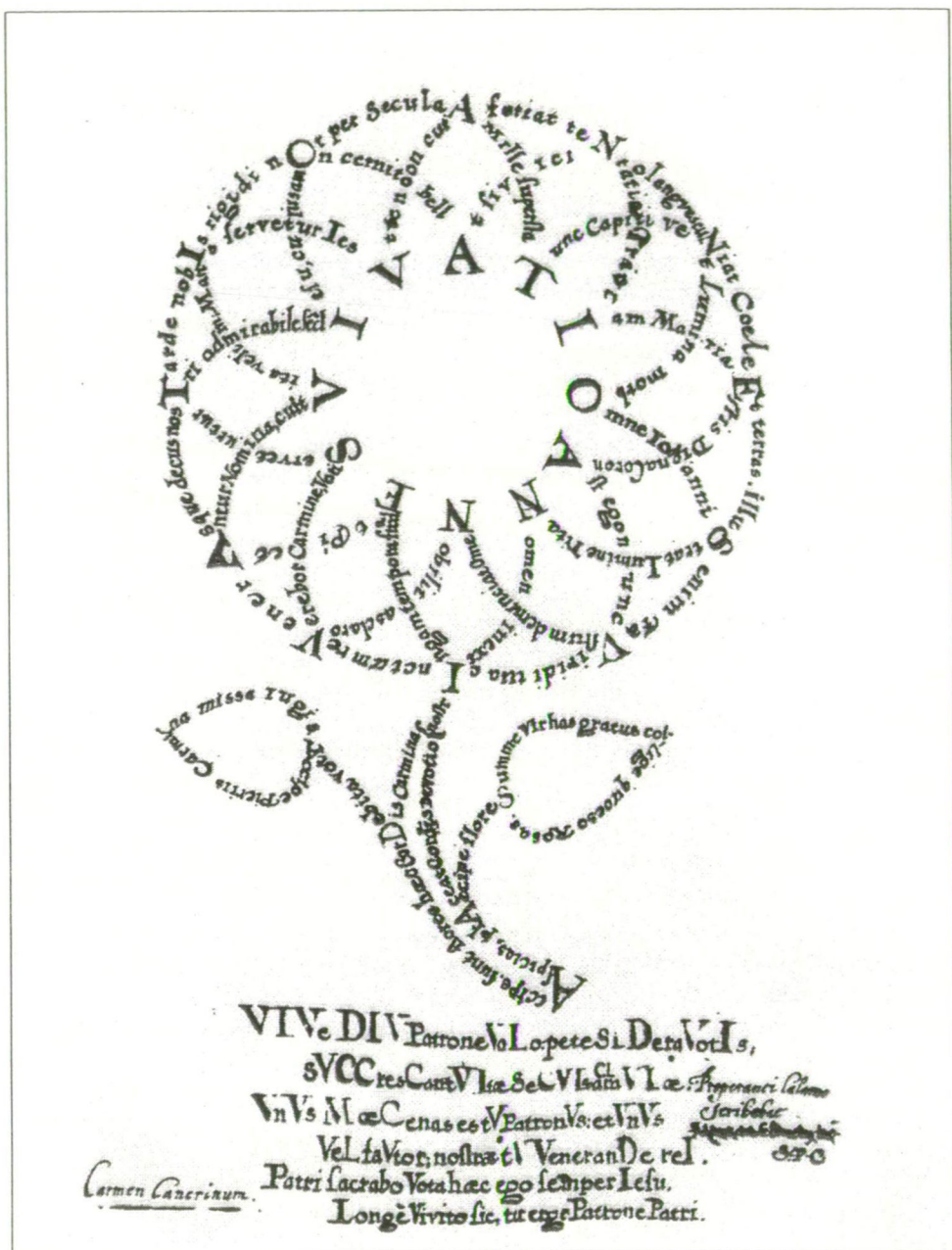
E köszöntőben előforduló rózsza érthető módon egyszerre lehet szakrális és világi vonatkozású. A vers akrosztichonja – EST ROSA –, a mezosztichonja – ESTORAS (azaz az Eszterházy családnév latinos változata) – és telesztichonja – ROSA EST – saját nyelvjátékot hoz létre. A szirmok peremét alkotó szöveg értelmében a megszólított egyházi fejedelem már születésétől fogva a rózsza – az uralkodás – jegye alatt él, hiszen nevében is hivatkozott a növény. S mindez bizonyítja, hogy többszörösen is uralkodásra termett.

Az 1598-ban alapított necpáli evangélikus iskolában (Szlovákia) a poétika oktatására nagy gondot fordítottak. Ez iskola tanulói közül készített valaki 1696-ban az iskola jótévőjének, Révai Erzsébetnek köszöntésére egy szlovák anyanyelvű rózsza-verset.¹¹⁰

¹⁰⁸ ACZÉL G. (1984.) 55, ADLER, J. – ERNST, U. (1987.) 105, és HIGGINS (1987.) 60, továbbá KILIÁN (1998.) 268-269.

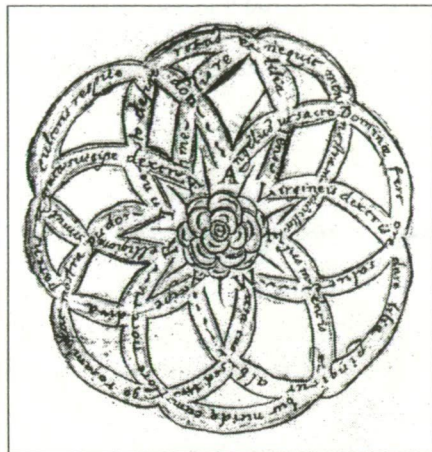
¹⁰⁹ KILIÁN I. (1998.) 260.

¹¹⁰ KILIÁN (1998.) 262-263.

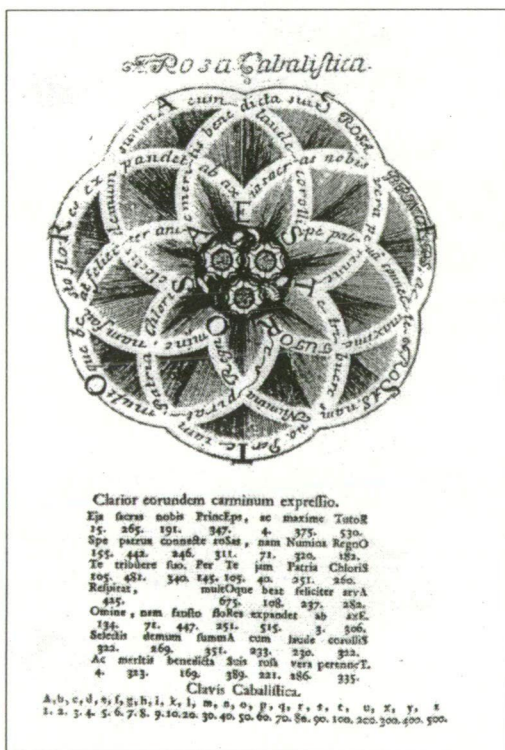
18. ábra

Szemenyei János: Köszöntő János napra (Lepsényi István gyűjteményéből)

19. ábra

Moesch Lukács: Ave Maria munkája alapján készült pozsonyszentgyörgyi változat

20. ábra

Pozsonyszentgyörgyi piaristák: Eszterházy Imre esztergomi érsek köszöntése: Rosa Cabalistica

242

Szentpéteri Sámuel: Szathmári Paksi Sámuel halálára készített képvers

E képvrs rózsa-szimbolikája sajátos: a megszólító versben az, aki beszél: a vers írója vagy maga a vers az elhaladó utazót figyelmezteti arra, hogy lássa meg azt, amire a halál képe – a rózsza – tanítja. A központi mintázat növényének külső szirmain nincs utalás a rózsa-tulajdonságokra vagy bármilyen rózsa-jelképre, de a belső szirmok elmondják még, hogy sír- virág – egy fiatal hantjára helyezett jel – ez – látható! – a rózsza. A szár alatti szöveg eldöntendő kérdése az, hogy a virág a történetek – az ember életének – a lenyomata-e, vagy az élet-halál fordulópontjának a jelzése. Akár díjként, az élet jutalmaként, akár jelzésként is értelmezhető ez az olvasható virág.

A XVIII. század közepétől egyre több magyar nyelvű képvcrs készült. KOZMA MIHÁLY (1723 – 1798) unitárius lelkesz kéziratcs kötctében négy eredeti rózsavers található: az első 1750-ben, az utolsó 1788-ban készült, s mind asszonynak ajánlott köszöntő. Korábról nem ismert, hogy az alkalmi jellegű, a magasabb kultúrájú közcgben ismert képvcrset unitárius vallású készített volna, ámbár a technikát valamennyi felekezeti iskolában használják. KOZMA mind a négy munkáját, amely híven mutatja a barokk monumentális költészeti törekvéseit, nem szabadkézzel, hanem körzővel állítja elő, s a megrajzolt vonalakra írja fel a sikerült vagy kevésbé sikeres metrumú, verses jellegű jókívánásokkal teljes üzenetét.

Mind a négy vers profán tartalmú, azokban keresztény vallásos jelleg nem található. Az antik mitológiára, illetve kultúrára vonatkozó jegyek azonban gyakoriak, a görögös-latinos deákműveltség toposzai egyre-másra halmozódnak. A rózsza – noha többre is hivatott lehetne – szűk jelentéssel a világi szerelem, szeretet jelképeként mutatkozik meg s ajándéktárgyként. Az ajándékozás jelleget a képverslapok rózsza-ábrái is aláhúzzák.

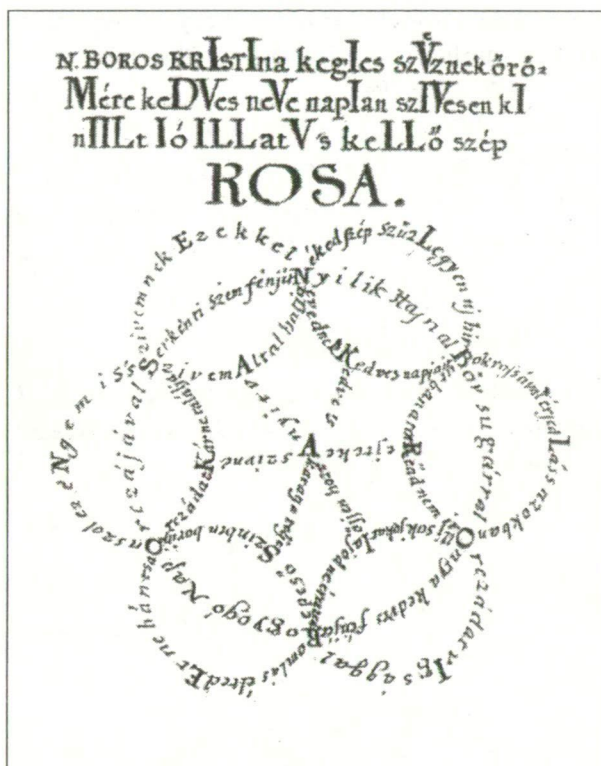
22. ábra
Kozma Mihály: Pákéi Judit nevére

A Pákéi Judit nevére 1750-ben szerzett vers szerint a címzett fiatal, férjezett asszony, aki ismeri a viszonzatlan szerelem kinkeservét. (Lásd 22. ábra.) A szirmokat alkotó sorok rímtelenek, ritmushibásak, a szótagtartás sem jellemzőjük: a jobbról balra, csigavonalban olvasandó kiemelt betűk szerint: PÁKÉI JUDIT ELLIEN. A barokkosan terjedelmes, második vers címe: *Tekintetes Ozdi Susanna tiszta életű kegjes Szűznek örömére, kedves neve napján ki nyílt Rosa*. 1766. 19. Február. (Lásd 23. ábra.) Bár a vers keretének szövege szerint nem, mégis labirintus e vers, „...de tekervényében / Nyisd fel sze-meidet; mert szövevényében / nehéz menni, s rendet lelmi ösvenyében.” S a szerző a költemény rejtvényének megfejtését is megadja, miként kell e különösen esztétikus formájú vers olvasását elkezdni: „Nints itt szabadulás, hanem közepében.” ELLIEN BOROS KRISKAA, állítja a már megszokott olvasási technikára építő harmadik rózsa-versben Kozma. (Lásd 24. ábra.) A névnap iudvözet és jókivánságok özöne a korábbiaknál sikerültebb verses formát öltött. A prózai cím kronosztichonja a vers keletkezési idejét rejtji. A negyedik (a kronosztichon szerint 1788-ban írt) verset a 66 éves szerző egy Erzsébetnapra szánta, tekintetes Varo Erzsébetnek, s a vers alatti záró versszakaszban – miként azt már a második rózsa-versben is némi variálással megtette – fölhívja a figyelmet a munka titokzatos, 'ész'-t igényelő jellegére. (Lásd 25. ábra.) S ez az egyetlen képverse, amelynek vizuális megjelenítése mellett a szövegében is jelen vannak a rózsai tulajdonságok, s az arc lesz, amely a rózsát utánozza, s amely a virág színe mellett az illatát is földézheti.

23. ábra

Kozma Mihály: Tekintetes Ozdi Susanna tiszta életű kegjes Szűznek örömére, kedves neve napján ki nyílt ROSA

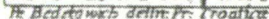
24. ábra

Kozma Mihály: Boros Kristina neve napjára

SIMÁNDI LÁSZLÓ (1655 – 1715) pálos CORVUS ALBUS poétikai példatárának egyik darabja képrejtvény, amelyben a szerző a remeteség alapítóját köszönti. (Lásd 26. ábra.) A szöveget BEDEKOVICH páter (a Horvátországi Provinciában), a metszést ANTON NOWAKOWSKI páter (a Lengyel Provinciában) készítette. A hatsoros – tulajdonképpen három szerzőt jegyző – képversben tárgyak, élőlények, jelek helyettesítik a szavakat, összeolvasásuk által értelmezhető s így fejthető meg a szöveg üzenete. SIMÁNDI, aki ezt a rejtvényességet tartja kora elvárásának megfelelően a költészet legmagasabb fokának, egy szavát (celebrosa) a rosa segítségével jeleníti meg.

A barokk személyes vallásosságához a személyes üdvözülés érdekében egyre több ájtatos tevékenység tartozott. Ebbe az olvasás éppúgy beletartozott, miként ilyen jellegű munkák létrehozása. Erre az igényre kitűnően megfelelni látszott az a hagyományos, mesterkedő költészet, amely számos jelképváltozat együttes kifejtését tette lehetővé – a monumentalitás igényének megfelelően. A pietista líra által fölelevenített misztika képvilágának részét képezi a virágszimbolika. Így mind a látvány- és pompakedvelés, a mély érzésekhez való vonzódás, mind a deákos műveltség mesterkedő költészete együttesen hozzák létre a képversírást, s azon belül a figurális mezosztichonok és a virágok rózsás és

PRIMUM FVNDATOREM EREMITARVM,
SANCTUM PAULUM THEBÆVM,
HYEROGLIFICO
SALVTAT.

Fraxinus Newakensis (Rupr.) Prop. Polaris

COR.

Corvus Albus: PRIMUM FUNDATOREM EREMITARUM, SANCTUM PAULUM THEBAEUM,
HYEROGLIFICO SALUTAT (1712.)

Az európai képverskultusz csak a huszadik század izmusaiban támad föl. A rózsák szövegben / képen való fölhasználására alkalmak soka adódik. Amikor Federico Garcia Lorca rózsát rajzol Stefan George halálára 1934-ben¹¹¹, akkor a virág díj és gyász jellegét választja ki lehetséges sok jelentése közül, s amikor Jiri Kolář egy növényfestő készíttette, botanikailag hű rózsahajtás virágaiba a meztelen Ádámot, illetve Évát montírozza be¹¹², akkor a rózsá maszkulin, illetve feminin, továbbá paradicsomi tulajdonságát emeli ki. S amikor a letristák kivágják a maguk rozettáit, akkor az alkotó már az olvasó ismereteire támaszkodik.¹¹³ Legrégebbre – a görög antikvitásig – talán mégis TIMM UL-
RICHS hivatkozik vissza, ahogy a 'rosa' és az 'eros' szavakból készíti el szönyegszerű mintázatát (Rose eros, 1962.)¹¹⁴.

Forrás

ACZÉL G. (szerk.):

1984. Képversek. Kozmosz Kiadó, Budapest.

ADLER, J. – ERNST, U.:

1987. Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne. Herzog August Bibliothek. Wolfenbütter.

Egy jeles vad-kert, avagy az oktalan állatoknak története Miskolczi Gáspár által. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

HIGGINS, D.:

1987. Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature, New York.

KILIÁN, I.:

1980. A régi magyar képvers. *Új Írás*. XX. 1980 november, 30-34.

1996. Cím nélkül. Magyar Műhely, 35. 100. 1996. szeptember 20.

1998. A régi magyar képvers. Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, Miskolc – Budapest.

KOLÁŘ, J.:

1993. Odeon, Prága.

KOMLOVSZKI T. (vál.):

1990. Magyar költők. 17. század. – A kuruc kor költészete. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

KOVÁCS S. I. (szerk.):

1998. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Késő-renaisszánsz manierizmus és kora-barokk. Osiris Kiadó, Budapest.

LAKÓ ELEMÉR (szerk.):

1983. Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest. 1989.

¹¹¹ ADLER, J. – ERNST, U. (1987.) 261.

¹¹² KOLÁŘ, J. (1993.) 182.

¹¹³ ACZÉL G. szerk. (1984.) 39. Maurice Lemaître: Virág alakú dadalettria.

¹¹⁴ NAGY P. (1995.) 120.

MELIUS PÉTER:

1979. Herbárium Az fáknak, fűveknek nevekről, természetökről és hasznairól. Kolozsvár, 1578. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

NAGY P.:

1995. Az irodalom új műfajai. ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete – Magyar Műhely, Budapest.

SAMBUCUS, JOHANNES:

1564. Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis. Antwerp.

S. SÁRDI M. – TÓTH L. (vál.):

1997. Magyar költők antológiája. Enciklopédia Kiadó, Budapest.

SCALIGER:

1561. Julii Caesaris Scaligeri viri clarissimi Poetices libri septem. Apud Antonium Vicentium. Lyon.

SZENCI MOLNÁR, ALBERT:

1612. Analecta aenigmatica a clarissimo viro Domino Alberto Molnaro Ungaro comportata, authoique nuper admodum benevolentia ergo transmissa... cubus dicatus Johanni Heidfeldio suo, Hernborn.

WEÖRES S. (vál.):

1977. Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest.

Irodalomjegyzék

ADLER, J. – ERNST, U.:

1987. Text als Fihur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne. Herzog August Bibliothek. Wolfenbütter.

BARNA G.:

1990. Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Panoráma, Budapest.

BITSKEY I.:

1998. A magyar művelődés a kora újkorban. In: KÓSA L. (szer.): 1998.

BECK M.

1995. Természettudomány és társadalom az ezredfordulón. = *A századvég szellemi körképe*. Jelenkor Kiadó, Pécs.

BREHM, A. E.:

1960. *Az állatok világa 3. Madarak*. Gondolat Kiadó, Budapest.

CHADWICK, O.:

1998. *A reformáció*. Osiris Kiadó, Budapest.

ECO, U.:

1998. *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

GARBARI, F.:

1990. Pisa Botanical Gardens: A short visit. Muselologia Scientifica. Vol. VI – N. 1-4.

GECSE G. – HORVÁTH H.:

1978. *Bibliai Kislexikon*, Kossuth, Budapest.

GESNER, CONRAD:

1558. Historia Animalium lib. III. qui est de avium natura. Zurich.

GÉCZI, J.:

1996. A Sziveri-tülköcske. = *Angyalhét*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely.

1998. Fejezetek a rózsza kultúrtörténetéből. PhD-értekezés. JATE, Szeged.

- HAAG, H.:
1989. *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- HARMS, W.:
1985. On Natural History and Emblematics in the 16th Century. = The Natural sciences and the Arts. Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova Series 22, Uppsala.
- HANKISS E.:
1997. *Az emberi kaland*. Helikon Kiadó, Budapest.
- HOBHOUSE, P.:
1994. Plants in Garden History. Pavilion Books, London.
- HOLL B. (szerk.):
1992. Piaristák Magyarországon 1642 – 1992. Magyar Piarista tartományfőnökség, Budapest.
- JUHÁSZ-NAGY P.:
1989a. A természetképek változatai. = Újhold-Évkönyv, 1989. 1. Magvető Kiadó, Budapest.
1989b. Dialógus a természetismeret dilemmáiról. = Újhold-Évkönyv, 1989. 2. Magvető Kiadó, Budapest.
- KELÉNYI, Gy.:
1985. *A barokk művészete*. Corvina Kiadó, Budapest.
- KOSÁRY, D.:
1980. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- KÓSA L. (szerk.):
1998. *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KURT, K.:
1984. *A gyógyszerek története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS I.:
1984. A humanizmus és a reformáció–ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS I. – NÉMETH A. – PUKÁNSZKY B.:
1999. *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris, Budapest.
- MOSSER, M. – TEYSSOT, G. (ed.):
The History of Garden Design, Thames and Hudson.
- PANOFKY, E.:
1984. A valóság és szimbólum a korai flamand festészetben. Spiritualis sub metaphoris corporalium. = A jelentés a vizuális művészetekben. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RAPAICS R.:
1932. *Magyarság virágai*. A Kir. magy. természettudományi társulat, Budapest.
- SEBŐ P.:
1998. A tudomány tanulásának lehetőségeiről a természettudományokban. *Iskolakultúra*, 1998. 5. 82-86.
- SPROUL, B.:
1979. Primal Myths. New York. Harper.
- SCHADE, W.:
1983. *A Cranach festőcsalád*. Corvina Kiadó, Budapest.
- SULYOK, E.:
1995. Paradicsomkert a Bibliában. In: *Pannonhalmi Szemle* 1995. III/2. 5-14.
- TAKÁCS, I.:
1995. A kolostorok kertje. In: *Pannonhalmi Szemle* 1995. III/2. 21-27.

TOMBOR I.:

1968. *Magyarországi festett famennyezetek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

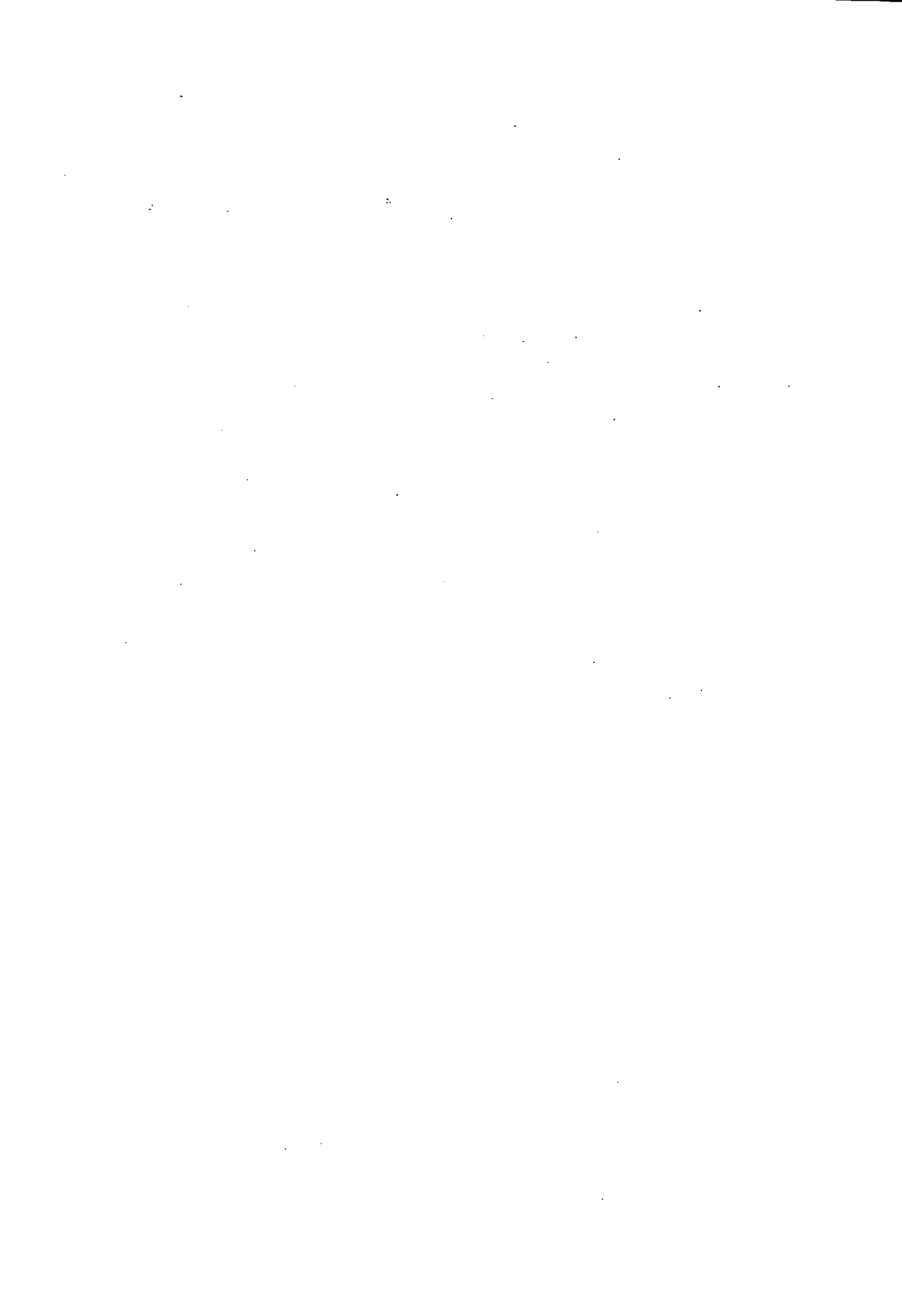
UBRIZSI SAVOIA, A.:

1995. The Botanical Garden of Padua in Guilandino's day In: *The Botanical Garden of Padua 1545 – 1995*. Marsilio, Venice.

SOME COMMENTS ON CHANGE OF MEDIEVAL ORGANIC WORLD CONCEPT

JÁNOS GÉCZI

In the Middle Age the knowledge about the nature based upon the antique preliminaries as Aristoteles's and Theophratos's system, and its organic world concept the text describing visually and verbally the nature, has double content: on one hand they concern the biological reality, on the other hand they constitute a part of a symbolic system. The structure of the world concept, the chain of the living beings, which had been developed by a slow procedure (III.–VIII. century), fixed all the places in the hierarchy, and have had allegorical, symbolical interpretation. During the next centuries, until the renaissance, in the so-called vitalistic version the human being becomes more free, his/her role appreciates. We show this procedure by few examples, e.g. gardens as the source of knowledge, gardens of Bible, the hortus conclusus, Islamic gardens, profane gardens, pleasure and medical–botanical gardens. Other series of our examples related to the rose, as symbols. After the typical Baroque allegories, we present a few Hungarian cases (XI.–XVII. century) from the literature and explain what the rose – picture – poems were.

A JÁVORFA, AVAGY A MESEI KEVERT MŰFAJÚSÁG NYELVI MUTATÓI

TUBA MÁRTA

A mese és kutatása népszerű dolog. Mesekutatás teszi ki a folklorisztika nagy részét, és mesekutatókból áll a folkloristák döntő többsége is. A magyar néprajz a kezde-
tektől fogva többé-kevésbé tudatosan fordult a népmese gyűjtése és vizsgálata felé. Mind
a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, mind az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* anyagának
többsége mese, és az utóbbi években készült el a *Magyar Népmese-katalógus* is. A mese
hálás terepet nyújtott a népnyelvvvel foglalkozó nyelvészeknek is, hiszen a népmeseszö-
vegekben a nyelvjárási adatok teljes tára megtalálható. Minden bizonnyal ez is ösztö-
nözte a *Magyar Nyelvőrben* már a XIX-XX. század fordulóján megjelent összefüggő
nyelvjárási meseszöveg-közléseket.

Néprajz és nyelvészet kapcsolata ma is élő. A folklór jellegű textológia a megfor-
málódás stádiumán túljutott (VOIGT: 1989. 34). A szövegnyelvészet, szociolingvisztika,
pragmatika és a megújuló mondat- és stilsztika friss eredményeit összevetni a folklór
hagyományos megállapításaival olyan út, amelyről sok eredményt várhatunk. E dolgozat
az első lépést jelenti ezen az úton.

Az itt következő koreferenciális elemzést VILLÁNYI PÉTER Zabarban gyűjtött meséi-
nek egyik darabján, *A jávorfa* című mesén végzem el. A könyvet a Gömör néprajza sorozat
XX. köteteként adta ki a KLTE Néprajzi Tanszéke 1989-ben, Ujváry Zoltán szerkeszté-
sében. Az elemzés egy készülő nagyobb munka része, amelyben majd arra teszek kísérletet,
hogy a tündérmesék csoportjaira vonatkozó szövegtypológiai jegyeket állapítsak meg.

A dolgozatban először a mese eredeti szövegét adom meg, majd ezt az *Officina
Textologica* című folyóirat 2. számában bemutatott minta alapján elvégzett koreferencia-
elemzés követi (PETŐFI: 1998.), melynek lépései az alábbiak. Az eredeti szöveg címe elől
elhagyom a kötetbeli sorszámot. Minden szövegmondatot sorszámmal látok el, amelyet
kiegészítek a K = makrokompozícióegység jelével (K00 – K32): [K00]A jávorfa. A
szövegmondatokat verbálisan kiegészítem, amit zárójelben, dőlt szedéssel jelzek (K00 /
&vb stb.): [K01/&vb]Volt (egyszer, valahol) egy^királynak három^lánya. A kiegészített
szövegmondatokat mondategységekre bontom, megállapítom predikatív viszonyukat – ha
lehetséges –, majd az általam koreferensnek tartott entitásokhoz indexszámokat rendelek:
i00 = a mese ideje, i02* = egy király (rang, tulajdonság), i03* = (három) királylány
(rang, tulajdonság), i02 = a király. A szövegmondatok elemzését az indexált változattal
zárom (K00/&ind stb.): [K01/&ind]Volt(=i00+i03*) egy^király(=i02*)nak három^lá-
nya(=i03*+i02). Az elemzésben alkalmazott jelek magyarázatát az első előforduláskor
adom meg.

Az egyes szövegmondatok elemzését a koreferenciális indexekkel ellátott változa-
tok összefoglaló táblázata követi. A koreferencialáncokat szintén táblázatba foglalom, és
összefoglalóan értékelem. A tanulságok összesítésével a szöveg további elemzésének
szempontjait jelölöm ki.

27. A jávorfa

Vót egy kirának három lánya. Osztan a legkisebbet legjobban szerette. De azé szerette ő mind a hármat, de mégis a legkisebb vót a legkedvesebb neki.

Egyszer elmentek, elment a három lány eprezni, főgyi epret szedni. Akkor is a legkisebb szedte a kis kosarát teli. Osztann a két kirájlány, a két testvéri, em meg má írigységbe aszonta, hogy hát – összebeszétek, hogy – egygy is őt szerette úgyis az apjok, meg ha maj most is hazamennek, oszt az ő kosara lett leghamarább sípi, megint őt szeretyi legjobban. Mi csinállyonak vele?

Mit nem csináltak vele? Tanátak egy gödröt, beleásták a lyánt, a testvériket Osztann a izén, azon a kis dombon, ahogy beleásták – ők meg hazamentek nagy izén, mer aszonták az apjoknak, hogy a vadállat szétszaggatta a legkisebb lyántestvériket.

Nagyon nagy szomorúság lett a kirának, de nagyon! Hát hogyne, egy lánya, igaz-c má! Osztan akkor azon a kis dombon, amit ráhúztak a lyánnak vagy a gödörnek a tetejire, má másnapra lett egy jávorfa, egy ojjan, hogy má lehetett belőle egy sípot csinányi. Osztann a juhásznak meg mingyá a szemibe tűnt.

Szemibe tűnt a juhásznak, osztann aszongya, hogy hát ő azt a szép kis fácskát még nem látta, de ő aztat le is vágja, oszt akkor csinál belőle furollyát. Csinát is, le is vágta, oszt csinát belőle furollyát. Osztan akkor fújta, osztan akarmit akart rajta fűjni, csak asz fújta, hogy:

– Fújad, fújad, juhászlegény,
én is voltam kirá lánya,
a királynak kisebb lánya,
mos már vagyok jávorfácska,
jávorfábó furollyácska.

De ő akarmit akart rajta furolly... vagy fűjni, furollyázni, állandóan neki a furolly csak ezt fújta. Hát egyet gondolt a juhász, hogy ő azt elviszi a királyho, hogy hát miféle lehet az, mi az.

Hát osztan el is vitte ő azt a királyho. Fúja a király – mer aszonta a király a fiúnak, hogy adja oda neki, hogy őneki mit fűj. No, fújta osztann a furolly, hogy:

– Fújad, fújad, édesapám,
én is voltam király lánya,
a királynak kisebb lánya,
mos már vagyok jávorfácska,
jávorfábó furollyácska.

Megint odadták a királynénak. Annak is fújta osztan, hogy:

– Fújad, fújad, édesanyám,
én is voltam kirá lánya,
a királynak kisebb lánya,
mos már vagyok jávorfácska,
jávorfábó furollyácska.

No, berendelyi a király a két lyányát, hogy hát nekik mit fűj. Hát oszt mingyá odadják az egyik lánnak. Annak meg azt izéte, hogy hát:

– Fújad, fújad, én gyilkosom,
én is voltam kirá lánya,
a királynak kisebb lánya,
mos már vagyok jávorfácska,
jávorfábó furollyácska.

Odadják a másíknak is, hogy hát annak mit fűj. Annak is azt fűjta, hogy:

– Fűjad, fűjad, én gyilkosom,
én is voltam király lánya,
a királynak kisebb lánya,
mos már vagyok jávorfácska,
jávorfábó furollyácska.

Mingyá eszre gyött a király, hogy a lányát a két lány tette tönkre. Úgyhogy osztan a két lánt rögtön kiűzte a izébő, kastélybó, hogy menjenek, amörre a két szemikvel látnak. A király meg a királyné még azóta is siratja a harmagyk lányukot, hogyha men nem haltak.

A megváltoztatott szöveg

[K00]A jávorfa

[K01]Volt egy királynak három lánya. [K02]Aztán a legkisebbet legjobban szerette. [K03]De azért szerette ő mind a hármat, de mégis a legkisebb volt a legkedvesebb neki.

[K04]Egyszer elmentek, elment a három lány eprezni, földi epret szedni. [K05]Akkor is a legkisebb szedte a kis kosarát tele. [K06]Aztán a két királylány, a két testvére, ez meg már irigységből azt mondta, hogy hát – összebeszéltek, hogy – eddig is őt szerette úgys az apjuk, meg ha majd most is hazamennek, aztán az ő kosara lett leghamarabb tele, megint őt szereti legjobban. [K07]Mit csináljanak vele?

[K08]Mit nem csináltak vele? [K09]Találtak egy gödröt, beleásták a lányt, a testvérüket. [K10]Aztán a izén, azon a kis dombon, ahogy beleásták – ők meg hazamentek nagy izén, mert azt mondták az apjuknak, hogy a vadállat szétszaggatta a legkisebb lánytestvérüket.

[K11]Nagyon nagy szomorúság lett a királynak, de nagyon! [K12]Hát hogyne, egy lánya, igaz-e már! [K13]Aztán akkor azon a kis dombon, amit ráhúztak a lánynak vagy a gödörnek a tetejére, már másnapra lett egy jávorfa, egy olyan, hogy már lehetett belőle egy sípot csinálni. [K14]Aztán a juhásznak meg mindjárt a szemébe tűnt.

[K15]Szemébe tűnt a juhásznak, aztán azt mondja, hogy hát ő azt a szép kis fácskát még nem látta, de ő azt le is vágja, aztán akkor csinál belőle furulyát. [K16]Csinált is, le is vágta, aztán csinált belőle furulyát. [K17]Aztán akkor fűjta, aztán akármit akart rajta fűjni, csak azt fűjta, hogy:

– Fűjjad, fűjjad, juhászlegény,
én is voltam király lánya,
a királynak kisebb lánya,
most már vagyok jávorfácska,
jávorfából furulyácska.

[K18]De ő akármit akart rajta furuly... vagy fűjni, furulyáznyi, állandóan neki a furulya csak ezt fűjta. [K19]Hát egyet gondolt a juhász, hogy ő azt elviszi a királyhoz, hogy hát miféle lehet az, mi az.

[K20]Hát aztán el is vitte ő azt a királyhoz. [K21]Fűjja a király – mert azt mondta a király a fiúnak, hogy adja oda neki, hogy öneki mit fűj. [K22]No, fűjta aztán a furulya, hogy: